

The Role of Human Creativity in the Evolutionary Research Methodology with an Emphasis on the Social Sciences

Alireza Piroozmand¹ | Abbas Jahanbakhsh² |
Hasan Sheikholaraghainzadeh³

1. Associate Professor, Faculty of Management, Supreme National Defense University, Tehran, Iran (corresponding author).

E-mail: andishe.ar@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

E-mail: a.jahanbakhsh@aui.ac.ir

3. Faculty Member, The Academy of Islamic Sciences, Qom, Iran.

E-mail: hasan.karbala@chmail.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received
2025/08/09
Received in
revised form
2025/12/15
Accepted
2025/12/15
Published online
2026/03/23

Keywords:
*Evolutionary
Research
Methodology,
Value-Laden
Reality, Creative
Attunement,
Harmonious
Creativity.*

ABSTRACT

Human creativity plays a significant role in the construction of scientific theories. However, scientific methodology is sometimes explained in a way that suggests scientific theories are constructed through a deterministic and absolute adherence to a few, clearly defined, and purely logical stages. Evolutionary methodology, by defining the position of creativity within the research process and demarcating itself from qualitative and quantitative approaches, introduces the concept of “Creative Attunement” in contrast to the notions of “construction” and “discovery”.

The term “Attunement” refers both to the necessity of the researcher’s creativity being in harmony with the capacities of the real world, and to its compatibility with the value propositions from which the ideal state of phenomena is inferred. Furthermore, rationality is presented as a structural and social matter, while creativity is depicted as an individual and structure-breaking one. In the evolutionary research methodology, however, an organizational method is proposed for creating new quality. This method guides the process of forming a new worldview—from its inception to its societal realization—by organizing the public (including both specialists and the general community).

In this paper, quantitative, qualitative, and evolutionary methodologies are compared using a deductive and logical analysis approach. Their differences, from the perspective of human creativity, are articulated along the following dimensions: “the relationship between epistemology and ontology,” “validation,” “the purpose and process of research,” and “the role of society in the formation of a scientific theory.”

Cite this article: Piroozmand, A.; Jahanbakhsh, A.; Sheikholaraghainzadeh, H. (2026). The Role of Human Creativity in the Evolutionary Research Methodology with an Emphasis on the Social Sciences, *Zehn*, 27 (1), 89-122. <https://doi.org/10.22034/zehn.2025.2068370.2140>

©The Author(s). Publisher: Research Institute for Islamic Culture and Thought
DOI: <https://doi.org/10.22034/zehn.2025.2068370.2140>

Extended Abstract

Introduction

The application of methods and logic from natural sciences to humanities and social sciences persisted as the dominant paradigm until the 1970s. However, intra-paradigmatic critiques (by post-positivists) and inter-paradigmatic challenges (by interpretative and critical paradigms) gradually emerged against positivism. While quantitative researchers sought universal laws akin to physics, qualitative researchers argued that human systems, due to historical and social conditions and free will, cannot be objectified like physical systems. Beyond the “subject matter” distinction, disputes arose regarding the role of human creativity in the formation of scientific theories. In quantitative approaches, creativity is often limited to the “context of discovery” or controlled through rigorous testing (as Popper suggests regarding creative intuition versus critical testing). Conversely, in qualitative approaches, particularly within the sociology of knowledge (e.g., the Edinburgh School), scientific theories are viewed not as reflections of objective reality, but as social constructions reflecting social interests. This perspective elevates creativity to a level where objectivity becomes subordinate to social affiliations. The “Evolutionary Research Methodology” addresses this dichotomy by redefining the relationship between human agency, reality, and scientific theory. This paper explores how this methodology situates creativity within the research process, distinguishing itself from both “discovery” in quantitative methods and “construction” in qualitative methods. The central research questions address the relationship between scientific theories and value-laden reality, the validation criteria for theories, and the role of society in shaping scientific knowledge.

Methods

This study employs a documentary method combined with logical analysis to compare quantitative (positivist), qualitative (constructivist), and evolutionary research methodologies. The analysis focuses on four key dimensions: 1) The relationship between epistemology and ontology, 2) Validation criteria, 3) The purpose and process of research, and 4) The role of society in theory formation. The study critically examines the philosophical foundations of these paradigms—referencing figures such as Popper, Heidegger, and Bhaskar (Critical Realism)—to articulate the distinct stance of Evolutionary Research Methodology. This methodology is characterized by its view of phenomena as historical, evolving entities influenced by human will and value systems.

Results

The analysis reveals that Evolutionary Research Methodology introduces the

concept of “Creative Attunement” (or *Tanasob-e Khallaq*) to describe the interaction between the researcher and reality. This concept stands in contrast to the notion of “discovery” (implying a fixed, pre-existing reality to be uncovered) and “construction” (implying reality is entirely fabricated by social minds).

- **Creative Attunement vs. Discovery and Construction:** The study argues that reality is not static but “Value-Laden” and capable of directional evolution. Unlike Critical Realism, which acknowledges a non-transitive layer of reality governed by fixed laws, Evolutionary Methodology posits that phenomena have an “inner capacity” (potential) but are undetermined until they interact with other agents. The researcher’s creativity involves proposing a new relationship or “quality” for the phenomenon. If the phenomenon has the capacity to accept this new relationship, a new reality is actualized. Thus, the researcher neither discovers a fixed law nor arbitrarily constructs reality; rather, they must “attune” their creativity to the phenomenon’s inherent capacities and the value propositions governing the research.
- **The Role of Values:** In this framework, values are not merely subjective biases to be eliminated but are integral to the research process. The methodology distinguishes between “descriptive modeling” (how things are) and “prescriptive modeling” (how things ought to be based on divine or cultural values). Creativity functions to bridge the gap between the status quo and the ideal state.
- **Validation Mechanism:** The study establishes a threefold validation process for scientific theories in this methodology:
 - i. *Possibility of Realization:* Checking if the phenomenon has the ontological capacity to accept the proposed new quality.
 - ii. *Alignment with Selected Orientation:* Ensuring the theory is harmonious with the governing value system (e.g., Islamic values in the context of the paper).
 - iii. *Theoretical Consistency:* Verifying logical coherence with other accepted scientific propositions.
- **Social Role of Rationality:** The findings indicate that while creativity is individual and often structure-breaking, rationality is structural and social. To transform individual creativity into a new social reality, the methodology proposes an organizational approach. This involves a “consensus-based participation structure” where the public and specialists collaborate. The research process moves from “simplifying the phenomenon” (stripping it of current determinations) to “re-qualifying” it based on value systems, culminating in a shared social decision.

Conclusion

The Evolutionary Research Methodology offers a distinct alternative to the determinism of positivism and the relativism of constructivism. By adopting “Creative Attunement,” it acknowledges that an independent reality exists but is dynamic and responsive to human agency. The comparison concludes that:

1. **Epistemology/Ontology:** While quantitative methods see reality as fixed laws to be *discovered*, and qualitative methods see it as a social *construction*, evolutionary methodology views reality as having potential capacities that are actualized through human *creativity* and *attunement*.
2. **Validation:** Unlike validation through prediction (quantitative) or intersubjective agreement on meaning (qualitative), validity here is based on the theory’s *possibility of realization* and its *value alignment*.
3. **Purpose:** The goal shifts from explaining/controlling (quantitative) or interpreting (qualitative) to *guiding the evolution* of phenomena toward a desired perfection.

Society

Society is not merely a passive subject or a source of bias; it plays an active, cooperative role in realizing the new scientific image of the world. Ultimately, science in this view is not about uncovering a static truth but about managing human volition to bring reality closer to a divinely intended ideal. This requires a research process that integrates individual creativity with social consensus and value-based directionality.

نقش خلاقیت انسانی در روش تحقیق تکاملی با تاکید بر علوم اجتماعی

علیرضا پیروزمند^۱ | عباس جهانبخش^۲ | حسن شیخ‌العراقین‌زاده^۳

۱. دانشیار دانشکده مدیریت دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

andishe.ar@gmail.com

a.jahanbakhsh@au.ac.ir

hasan.karbala@chmail.ir

۲. استادیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

۳. پژوهشگر فرهنگستان علوم اسلامی، قم، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۵/۱۸

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۹/۲۴

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۹/۲۴

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۱/۰۲

واژگان کلیدی:

روش‌شناسی تکاملی، واقعیت

جهت‌دار، تناسب خلاق،

خلاقیت هماهنگ.

خلاقیت انسانی نقشی مهم در ساختن نظریه‌های علمی دارد، اما گاهی روش‌شناسی علمی به‌نحوی تبیین می‌شود که گویی نظریات علمی با پیروی جبری و مطلق از چند مرحله کاملاً مشخص و صرفاً منطقی ساخته می‌شوند. روش‌شناسی تکاملی با تعیین جایگاه خلاقیت در فرایند تحقیق با مرزبندی نسبت به رویکردهای کیفی و کمی از «تناسب خلاق» در برابر دو مفهوم «برساخت» و «کشف» سخن به میان می‌آورد. واژه تناسب هم به ضرورت هماهنگی خلاقیت محقق با ظرفیت‌های جهان واقع اشاره دارد و هم به سازگاری یا گزاره‌های ارزشی که وضع مطلوب پدیده‌ها براساس آن‌ها استنباط می‌شود. از دیگر سوءعقلانیت امری ساختاری و اجتماعی و خلاقیت امری فردی و ساختار شکن معرفی می‌شود، اما در روش‌شناسی تکاملی تحقیق، برای خلق کیفیت جدید، یک روش سازمانی ارائه می‌شود که با سازماندهی عمومی (اعم از متخصصان و عموم جامعه) فرایند شکل‌گیری یک تصویر جدید از عالم را تا تحقق آن در جامعه هدایت می‌کند. در این مقاله روش‌شناسی کمی، روش‌شناسی کیفی و روش‌شناسی تکاملی با شیوه استنادی و تحلیل منطقی مقایسه شده و تفاوت‌های آن‌ها از منظر خلاقیت انسانی در محورهای نسبت «معرفت و هستی»، «اعتبارسنجی»، «هدف و فرایند تحقیق» و «نقش جامعه در شکل‌گیری نظریه علمی» بیان شده است.

استناد: پیروزمند، علیرضا؛ جهانبخش، عباس؛ شیخ‌العراقین‌زاده، حسن (۱۴۰۵). نقش خلاقیت انسانی در روش تحقیق تکاملی با تاکید بر

<http://doi.org/10.22034/zahn.2025.2068370.2140>

علوم اجتماعی، ذهن، ۲۷ (۱)، ۸۹-۱۲۲.

ناشر: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

© نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.22034/zahn.2025.2068370.2140>

مقدمه

به‌کارگیری روش‌ها و منطق علوم طبیعی برای تحقیق در علوم انسانی و اجتماعی از زمان پیدایش علم جامعه‌شناسی تا دهه ۱۹۷۰ به‌عنوان رویه مسلط ادامه داشت. طرفداران رویکرد کمی معتقد بودند موفقیت علوم مدرن - همچون فیزیک و زیست‌شناسی - الگویی مناسب برای تحقیق در زمینه‌های اجتماعی را فراهم می‌سازد، اما به تدریج نقدهای درون پارادایمی (توسط پسااثبات‌گرایان) و برون پارادایمی (توسط پارادایم‌های رقیب همچون تفسیری و انتقادی) علیه پارادایم اثباتی مطرح شد (محمدپور و همکاران، ۱۳۸۹ الف، ص ۷۸). میانی فلسفی و مفروضات متفاوت در زمینه هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و روش‌شناسی منجر به چالش‌های فراگیری شد که از آن به‌عنوان دوره پیدایش جنگ‌های پارادایمی کمی و کیفی یاد می‌کنند (کروتی ۱۹۹۸؛ لینکلن و گوبا، ۲۰۰۵؛ نیومن، ۲۰۰۶). محققان کیفی بیان می‌کردند که نظام‌های انسانی امکان ابرزه (موضوع) شدن همانند سیستم‌های فیزیکی را ندارند و به دلیل شرایط مختلف تاریخی و اجتماعی حاکم بر آن‌ها امکان بسته‌شدن نداشته و هر لحظه متغیری پنهان، سیستم را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در نتیجه رسیدن به قوانین کلی و ضروری برای جوامع انسانی همانند قوانین فیزیک ممکن نیست و اراده آزاد انسان امکان پیش‌بینی کنش‌های وی را با خدشه روبه‌رو می‌کند.

چالش‌های این دو پارادایم به تفاوت «موضوع» علم در دو ساحت طبیعی و انسانی-اجتماعی محدود نشد و شروع توجه به زمینه‌های اجتماعی پیدایش علم - از جمله چرایی شکل‌گیری مسائل تحقیق و یا زمینه‌های دستیابی محقق به یک فرضیه - منازعات مهمی را پدید آورد که نقش خلاقیت انسانی در پیدایش نظریات علمی یکی از آن‌هاست. از طرفی اندیشمندان نزدیک‌تر به رویکرد کمی تلاش کردند که خلاقیت محقق را در فرایند تولید دانش به‌صورت کنترل شده و قابل آزمون وارد نمایند. به تعبیر پوپر «تجربه عبارت از انباشت مکانیکی مشاهدات نیست. تجربه امری خلاقانه است. تجربه حاصل تقاسیری آزاد، جسورانه و خلاقانه است که به‌وسیله نقد سخت‌گیرانه و آزمون‌های دشوار مهار می‌شود» (۱۹۶۲، ص ۱۹۳)؛ لذا علم از ایده ذهن منفعل و لوح سفید لاک خارج شده و براساس ایده ذهن فعال کانت نقش فعالانه در خلق نظریات علمی می‌یابد^۱ و هرچند مرحله حدس خلاقانه مشابهت بسیار با فرایند خلق اثر هنری و شعر دارد، اما وجود مرحله آزمون فرضیه باعث تمایز مقوله علم با هنر و شعر می‌شد.

اما در رویکرد کیفی و با طرح مباحثی همچون جامعه‌شناسی معرفت مکتب ادینبورا جایگاه

۱. البته کانت نیز در تحلیل معرفت‌شناسانه خود بین نظریات علمی و آنچه «آفرینش صرف تخیل شاعرانه» می‌نامد تمیزی می‌نهد (Kant, 1977, p. 28).

تعلقات اجتماعی و به تبع آن خلاقیت محقق، چنان ارتقا یافت که عینیت همچون یک «پرسناور» (زیباکلام، ۱۳۸۹، ص ۲۶۱) دیگر قدرت حد زدن و مهار خلاقیت را نداشت و نظریات علمی، نه ماحصل بازتاب و انفعال ذهن در برابر عینیت، بلکه محصول به کارگیری فعالانه و خلاقانه طبیعت (عینیت) برای تحقق اهداف خاص اجتماعی و فرهنگی و بازتاب و محقق کننده «تعلقات اجتماعی» معرفی شدند (همان، ص ۲۱۰). «به کارگیری فعالانه و خلاقانه طبیعت» در بازتاب تعلقات و علایق فردی و اجتماعی، مفهومی است که بیش از آن که در عالم علم آن را شنیده باشیم، برای توصیف عالم هنر آشنا می کند و این هنرمند است که با به کارگیری خلاقیت خود اثر هنری را از ماده طبیعت «خلق» می کند.

توجهات فلسفه علمی و جامعه‌شناختی به نقش خلاقیت در نظریه‌پردازی علمی، زمینه پرداختن به این موضوع را در عرصه روش‌شناسی فراهم ساخت:

نقش مهم خلاقیت در ساختن نظریات علمی، امری است که اغلب فراموش شده است. گاهی اوقات روش‌شناسی علمی به گونه‌ای معرفی می‌شود که گویی کاملاً یک موضوع منطقی بوده و یا پیروی مطلق از چند مرحله مشخص است. طبق نظر بوریج (۱۹۷۵) «یک دانشمند واقعی باید به عنوان یک هنرمند خلاق در نظر گرفته شود» (ص ۱۰۲). کاپلان (۱۹۶۴) گفته است که «همان‌گونه که دانشمندان بیشماری از اینشتین گرفته تا دیگران ابراز داشته‌اند نیل به نظریه‌های کارآمد نیازمند استفاده از تخیل خلاق است». خود اینشتین زمانی گفت: «تخیل مهم‌تر از دانش است». کاپلان (۱۹۶۴: ۳۰۸) اشاره نموده است که «ما شاید بتوانیم از کشف قوانین سختن بگوئیم، ولی باید دانست که نظریه‌ها اختراع و یا ساخته می‌شوند (شومیکر و همکاران، ۱۳۸۷، ص ۱۷۳).

با ورود محتوایی خلاقیت و تعلقات محقق به نظریه‌پردازی علمی، سؤالاتی اساسی همچون موارد زیر قابل طرح است:

- نسبت بین نظریات علمی با واقعیت/ عینیت از یک سو و ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی جامعه از سوی دیگر چیست؟ و این نسبت چگونه خود را در مراحل مختلف فرایند تحقیق (مثلاً انتخاب مسئله تحقیق یا کاربرد نتیجه آن) نشان می‌دهد؟
- معیار صحت و دلیل پذیرش یک نظریه توسط جامعه کدام است؟
- نقش خلاقیت محقق در فرایند تحقیق چیست و چگونه می‌توان آن را تقویت/ هدایت کرد؟
- آیا خلاقیت به عنوان امری خلاف قاعده‌های مرسوم و شکننده چارچوب‌های موجود، امکان اجتماعی شدن و هماهنگی عمومی دارد؟
- آیا خلاقیت فردی و شخصی، موجب نسبیّت معرفتی نمی‌شود؟ و با حضور خلاقیت،

ارتباط با واقعیت چگونه توضیح داده می‌شود؟

متن حاضر بر آن است تا با پاسخ به سؤالات فوق از منظر روش تحقیق تکاملی،^۱ تمایز این روش را با رویکردهای کمتی و کیفی توضیح دهد. در روش تحقیق تکاملی، علم محصول روابط انسان با پیرامون خود است که در نسبت با انسان «زندگی می‌گیرد» و «رشد می‌کند». تحولات علم در تناسب با تحولات انسان‌ها، تحول جامعه، تحولات تاریخی است. به همین دلیل در این روش سعی بر این است که پدیده‌ها و دانش شکل گرفته از آن‌ها به صورت یک کل تاریخمند و در کنش با زمینه‌های اجتماعی و تاریخی مطالعه شود و از این طریق سیر تحولات علم و به تبع آن تغییر و تکامل پدیده‌ها توصیف شود (پیروزمند و همکاران، ۱۴۰۲). از این رو قید تکاملی در روش تحقیق به این دلیل است که اولاً از منظر هستی‌شناسی توحیدی، هستی روبه تکامل است، ثانیاً تکامل انسان و جامعه، غایت خلقت و رسالت جمعی انبیا و اولیا الهی است؛ در نتیجه علم و به تبع، روش علم باید قدرت توصیف و بیان چگونگی این تکامل آفرینی را داشته باشد. همین نکته وجه تسمیه روش تحقیق تکاملی می‌باشد. این روش انسان را به عنوان فاعل خلاق تعریف می‌کند که از طریق حضور در روابط شکل گرفته برای پدیده در طول تاریخ، تلاش می‌کند تا تحولات آن پدیده را متناسب با خواست خویشتن رقم زند و پدیده نیز با توجه به هویت و ظرفیت خویش، در پذیرفتن روابط جدید نقش دارد؛ بنابراین روش تحقیق تکاملی ابزاری برای مطالعه قاعده‌مند جریان ارزش‌های انسان در فرایند پذیرش کیفیت جدید توسط پدیده است و قدرت هدایت مسیر تحولات آتی علم را در اختیار قرار می‌دهد.

با توجه به فرصت محدود یک مقاله، هدف این نوشتار اثبات برتری این روش بر سایر مکاتب و روش‌ها نیست، بلکه به دنبال ارائه تصور و تصویری متمایز از پاسخ روش تحقیق تکاملی نسبت به سایر مکاتب است^۲ و در این مسیر به صورت گزینش هدقمند به طیف‌هایی خواهد پرداخت که بهتر می‌توانند این تصویر متمایز را ارائه کنند؛ لذا به ضرورت از فلاسفه‌ای همچون هایدگر و ویتگنشتاین گرفته تا روش‌شناسانی همچون کاپلان، مطالبی را نقل و با پاسخ‌های روش تحقیق تکاملی مقایسه خواهد شد.

۱. فرهنگستان علوم اسلامی قم از سال ۱۳۵۹ کوشیده است تا نرم‌افزار لازم برای اداره اسلامی جامعه را تولید و ارائه کند. «روش تحقیق تکاملی» از محصولات ارائه شده برای رسیدن به هدف فوق است (برای اطلاعات بیشتر ر.ک: پیروزمند و همکاران، ۱۴۰۲).

۲. ذکر این نکته برای خواننده محترم ضروری به نظر می‌رسد که آنچه این دستگاه روشی را از سایر موارد مشابه متمایز می‌سازد نه اجزاء و عناصر بالکل و به تمامه متفاوت، که ترکیب و اولویت‌بندی جدیدی از اجزای موجود و در مواردی نیز پیشنهادی عناصر و اجزای جدید است که این متن درصدد روشن ساختن این تمایز است.

۱. تناسب خلاق، توضیح‌گر نسبت نظریه‌پردازی علمی با واقعیت در روش

تحقیق تکاملی

علم‌شناسی پوزیتیویستی معرفت علمی را معرفت پیراسته از ظنیات و حدسیات و مشحون از یقینیات و بدیهیات و فارغ و منزه از آراء همیشه مناقشه‌آمیز متافیزیکی و ارزش‌ها و تعلقات انفسی انسان‌ها معرفی کرده بود (زیباکلام، ۱۳۸۹، ص ۱۴)؛ لذا در این علم‌شناسی، علم با مقولاتی همچون هنر، داستان و شعر کاملاً متمایز است؛ چرا که اولی کشفی است که وظیفه مطابقت با واقع را داراست و دومی خلقی است که به بیان و به اشتراک گذاشتن احساسات و حالات درونی شاعر و هنرمند می‌پردازد. نه علم مجاز به مداخله محتوایی امیال و گرایش‌هاست و نه شعر موظف به بیان واقع.

البته تلقی کشفی از هنر در بین هنرمندان ماقبل مدرن وجود داشته است (البته نه با دقت فلسفی آن) و بنا به نقل قول مشهور منتسب شده به میکل آنژ «هر سنگی، مجسمه‌ای در درون خود دارد و وظیفه مجسمه‌ساز این است که آن را کشف کند» (هولگیت و بور، ۲۰۱۱، ص ۴۸)، اما در دوران مدرن و تا پیش از هایدگر این تلقی‌ها به محاق رفته یا دست‌کم کم‌رنگ شده بود. این تلقی در بیان هایدگر با دقتی فلسفی بیان شده و براساس آن ارتباط شعر و علم دگرگون می‌شود:

علم برخلاف آنچه می‌انگارند، رویداد اصیل حقیقت نیست، بلکه همواره پروراندن حوزه‌ای از حقیقت را به همراه دارد که از پیش گشوده (آشکار) شده است» (هایدگر، ۱۳۸۹، ص ۱۶۳) و آنچه امکان آشکارشدگی اشیاء را فراهم می‌کند و بروز فعالیت علمی را ممکن می‌سازد، هنر و شعر است:

سرشت اثر هنری مستلزم رخدادن حقیقت است (ص ۱۵۷)... دانستن یعنی دیدن در گسترده‌ترین معنای آن، یعنی درک آنچه حاضر است، آن هم بدان‌گونه که هست... [و] هنرمند باعث ورود موجودات به عرصه حضور می‌شود. (ص ۱۶۰)... [در واقع] سرشت هنر که هم کار هنری و هم هنرمند به آن وابسته‌اند، جای‌دادن حقیقت در اثر است (ص ۱۷۷)... سرشت هنر شعر است و سرشت شعر به‌نوبه خود بنیان‌نهادن [آشکارکردن] حقیقت است (ص ۱۸۰).

البته در نگاه هایدگر (۱۳۸۹) شاعری تنها یکی از شیوه‌های آشکارسازی حقیقت است و به‌صورت کلی‌تر این زبان است که رسالت آشکارشدگی حقیقت را به‌عنوان مقدمه و ممکن‌ساز کار علمی فراهم می‌سازد: «در دیدگاه رایج، زبان نوعی ارتباط به‌شمار می‌آید که برای مبادلات و توافق‌های شفاهی به‌کار می‌رود، یا به‌طور کلی برای ارتباطات، ولی زبان نه‌تنها... نشان‌دهنده آن چیزی است که باید... انتقال یابد، بلکه زبان آن چیزی را که هست همان‌گونه که هست برای

نخستین بار به عیان می‌آورد. در جایی که زبان وجود ندارد مثلاً در سنگ، گیاه و حیوان گشودگی آنچه هست نیز وجود ندارد... (ص ۱۷۸).

همان‌طور که در بیان هایدگر مشاهده شد، نه تنها علوم انسانی که حتی علوم طبیعی، امکان خود را مرهون زبان به صورت عام و شعر و هنر به صورت خاص هستند که این به معنای اعتقاد به عوامل اجتماعی و فرهنگی حاکم بر علم بوده و روش‌شناسی تکاملی نیز این مرزبندی با اثبات‌گرایی را قبول دارد؛ در عین حال یک مرزبندی با این تلقی از آشکارشدگی حقیقت دارد و پرداختن به «مبنای به وجود آمدن کلمات و مفاهیم» روشن‌کننده این مرزبندی خواهد بود. بیان مری میجلی، فیلسوف اخلاق، در اینجا راهگشاست. وی در مورد مفاهیمی که علم را ممکن می‌سازند می‌نویسد: «این کلمات اساساً متعلق به زبان گفت‌وگوی روزمره هستند و قوتشان نیز در همین است. ... این کلمات جانشین‌هایی بی‌ارزش نیستند که قرار باشد در نهایت با اصطلاحات مناسب و عالمانه جایگزین شوند، بلکه ابزارهایی‌اند که بسیار خوب با موقعیت تطبیق یافته‌اند و در هر فرهنگی در طی تجربه طولانی بیان افکار و احساسات انسان شکل گرفته‌اند. مبنای به وجود آمدن این کلمات همان جهان‌بینی‌هایی است که هم در شعر هم در علم پدید می‌آید. هرگونه خطایی که در این کلمات باشد، خطای آن بینش‌های گسترده‌تر ملازمشان درباره راه و رسم زندگی است نه نشانه ناشیانه یا بی‌ظرافت بودن آن‌ها» (میجلی، ۱۳۹۴، ص ۳۱).

بنابراین لازمه منطقی وابستگی کلمات و زبان به جهان‌بینی و بینش‌های انسان‌ها، جهت‌داری تجربه و جهان اجتماعی تحقق‌یافته است و این نکته برخلاف رویکرد هایدگر است که وقوع و گشودگی را مطلق دانسته و یا دست‌کم تأکیدی بر جهت‌داری آن و ضرورت صحت‌سنجی علمی از وقوع و گشودگی ندارد؛ چرا که هایدگر معتقد است برای یونانیان متقدم حقیقت به معنای ناپوشیدگی (آلثیا (Aletheia)) (هایدگر، ۲۰۰۲، ص ۹) بوده است و این معنا از حقیقت در نسبت با وجود درک می‌شد (هانی، ۱۴۰۳، ص ۲۸۵). هایدگر دوگانگی‌هایی مانند «حق/باطل» را کنار می‌گذارد و معتقد است «کسی می‌تواند پرسش فلسفی را به شیوه‌ای اصیل طرح کند که از مؤمن بودن دست بکشد و به همه لوازم این اقدام تن در دهد» (هایدگر، ۱۳۹۶، ص ۴۹).

در مقابل در روش‌شناسی تکاملی، واقعیت جهت‌دار و جهت‌پذیر است^۱ و حاوی گرایش‌ها و ارزش‌های فرهنگی-اجتماعی است^۲ و هر وقوعی مطلوب نیست (رضوی و شیخ‌العراقین‌زاده،

۱. جهت‌پذیر به این معناست که ممکن است در برخی از وقوع‌های رخ داده ارزش‌های فرهنگی به میزان ناچیزی رسوخ و تجلی کرده و قابل بهینه‌شدن و هماهنگ‌کردن بیشتر باشند.

۲. البته باید توجه کرد که هایدگر در اینجا به دنبال چیزی است که بتوان آن را «گسترده‌ترین، اصیل‌ترین و ژرف‌ترین پرسش» فلسفه نامید (هایدگر، ۱۳۹۶، ص ۲۸) و سؤالاتی همچون حق و باطل و خیر و شر را اصولاً شایسته طرح

۱۳۹۸). وقوع با تجربه زیسته و تجمیع و هم‌افزایی اختیارات تاریخی انسانی رخ داده و به همین دلیل نمی‌توان از حق یا باطل بودن آن چشم‌پوشی کرد. به عبارت دیگر فاعلیت و خلاقیت انسانی در آشکارشدگی و بروز واقعیت جهت‌دار^۱ اثرگذار است^۲ (حسینی الهاشمی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۳۷) و این‌گونه نیست که علم تنها پس از گشودگی حقیقت، بستر و امکان وجودی بیابد، بلکه علم ابزار تصرف جهت‌دار در جامعه و جهان بوده و امکان تحقق قاعده‌مند و تفاهم‌پذیر وقوع‌های حق یا باطل را فراهم و یا دست‌کم تسهیل می‌کند^۳ و این نشان‌دهنده مرزبندی صریح با ایده آشکارشدگی مطلق حقیقت است.

تأثیرگذاری خلاقیت انسانی در بروز واقعیت و کیفیت جدید در عالم به معنای نقی سهم پدیده

در این مقام و ساحت نمی‌دانند. در این دیدگاه هر پاسخ ایمانی یا دینی به یک پرسش اصیل فلسفی شبهاتی همچون تقدم ایمان بر تعقل و «موروثی بودن دین» (هایدگر، ۱۳۹۶، ص ۴۹) به جای ابتدای آن بر تفکر و استدلال را پیش می‌کشد و اینجاست که هایدگر عبارت «فلسفه مسیحی» را «نوعی دایره مربع و نوعی سوء تفاهم» می‌نامد (همان، ص ۵۰)، اما دستگاه نظام ولایت (به عنوان نظام فکری پشتیبان روش‌شناسی تکاملی) به دلیل دغدغه واضح آن در شناخت چگونگی ورود ارزش‌ها در نظامات دانشی و معرفتی، به سؤالات متفاوتی به عنوان ژرف‌ترین پرسش فلسفی رسیده است؛ سؤالاتی که همچنان برای پاسخشان به منابع وحیانی رجوع نمی‌شود و با استدلال منطقی و تفکر عقلانی پاسخ می‌یابند و اصولاً معیار تعیین سؤالی که بتوان آن را شایسته فلسفی بودن دانست و ملاک صحت پاسخ به آن تغییر می‌کند. نزد هایدگر این سؤال، سؤالی است که نه از موجودات، بلکه از وجود بما هو وجود پرسش می‌کند (همان، ص ۶۴)، اما نزد حسینی الهاشمی این سؤال، سؤالی است که می‌تواند به عنوان نقطه آغاز مفاهیم برای بشر قرار گیرد و قدرت شمول بر تغایر اشیاء را علاوه بر اصل وجودشان داشته باشد؛ لذا وی سؤال از «علت تعین» را جایگزین «پرسش وجود» می‌کند و در مورد معیار صحت پاسخ نیز به اصول غیرقابل انکار می‌رسد که دارای ویژگی‌های زیر است: «اولاً بدون استفاده از دستگاه منطقی خاصی می‌توان ادراکات و مفاهیم مشترک را به نحوی مطرح کرد که مورد قبول همه بوده و قابلیت انکار نداشته باشد. ثانیاً با تکیه بر آن مفاهیم مشترک می‌توان به امور کلی و شاملی دست یافت که ضمن این‌که از پایگاه منطقی خاصی به دست نیامده‌اند، از استحکام و جامعیتی شامل بر منطقی‌ها برخوردارند و به همین دلیل می‌توانند اساس و پایه‌ای برای حرکت به سوی پی‌ریزی یک نظام صحیح منطقی قرار گیرند» (حسینی الهاشمی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۹۷).

۱. واقعیتی که می‌تواند موضوع کار علمی و تحقیقاتی واقع شود.

۲. هرچند این اثرگذاری محدود به اراده فردی انسان نبوده و اراده انسانی در نظامی از فاعلیت‌های اجتماعی و تاریخی منشأ اثر است.

۳. با ورود ارزش‌های انسانی به کیفیت‌های وقوع‌یافته در عالم، سخن گفتن از معیار حجیت که پیش از این در جهان خلق و آفرینش ارادی انسانی معنادار بود، اکنون در جهان نظریه‌پردازی علمی نیز معنادار می‌گردد و طبیعی است جامعه‌ای که فرهنگ اسلامی را به عنوان ارزش مشترک خود پذیرفته، برای تکمیک بین وقوع‌های حق و باطل از منابع وحیانی استفاده کند (حسینی الهاشمی، ۱۳۷۸).

در بروز کیفیت جدید نیست و از این منظر نقطه اشتراکی با رئالیسم انتقادی شکل می‌گیرد. از منظر رئالیسم انتقادی، واقعیت از سه لایه تجربی، بالفعل و واقعی تشکیل شده است. آنچه در آزمایشگاه تجربه می‌شود، آن روابطی که وقوع پذیرفته، مشاهده شده یا می‌تواند مشاهده شود یا به وقوع بپیوندد، لایه روئین واقعیت یا جهان تجربی را شکل می‌دهد. در زیر این لایه، جهان بالفعل وجود دارد. اشیای این جهان در شرایطی مثل عوامل انضمامی ناشی از سازوکارها و توان سایر اشیاء و موضوعات و همچنین نبود مانع، می‌تواند فعلیت یابد یا به سطح مشاهده‌پذیر برسد (افروغ، ۱۳۹۹، ص ۶۰۶) و خلاقیت محقق و مداخلات او می‌تواند اشیای این جهان را به فعلیت درآورد و یا مشاهده‌پذیر و قابل تجربه کند. این بخش گذرای علم را شکل می‌دهد.

از منظر رئالیسم انتقادی علم بخشی ناگذرا نیز دارد که آنچه در آزمایشگاه مشاهده می‌شود و روابطی که وقوع پذیرفته و یا می‌تواند وقوع بیابد در اصل از آن سطح نشئت می‌گیرند. سطحی که لایه زیرین واقعیت و برخوردار از سازوکارهای علی است و به هیچ‌وجه مشاهده‌پذیر نیست و تمام نظریات علمی با مفروض گرفتن همان سطح از واقعیت است که توان ایجاد حوادث بالفعل را دارند (افروغ، ۱۳۹۹، ص ۶۰۶) و این سطح باعث می‌شود که در جهان ضرورت وجود داشته باشد و «موضوعات، چه طبیعی و چه اجتماعی الزاماً برخوردار از نیروهای علی یا شیوه‌های عمل و قابلیت‌های خاص‌اند» (همان، ص ۶۱۵).

غایت معرفت علمی رسیدن به سازوکارهای مستقل از معرفت آزمایشگر از طریق بسته‌کردن شرایط برای کنترل لازم و با کمک مدل‌سازی نظری است. بدون تردید با توجه به مفهوم محوری پدیده‌ها اعم از طبیعی و اجتماعی، وجود مفاهیم و نظریه‌ها برای رسیدن به اهداف علمی ضروری است و این امر نیز به‌مثابه فعالیتی اجتماعی در گرو عمل خلاقانه محققان و آزمایشگران علمی است. دانشمندی سعی می‌کند با مداخله در طبیعت و ایجاد سیستم‌های بسته این مکانیزم‌های واقعی را بالفعل کند و به تجربه درآورد و عملکرد آن‌ها را بشناسد... البته ممکن است این مسئله یعنی اشباع مفهومی مشاهدات را بسیاری از اندیشمندان پذیرفته باشند اما در عمل با پذیرفتن دیدگاه ابطال‌گرا و با تقویک فعالیت علمی به دو مرحله کشف و داوری اشباع مفهومی را منحصر در مرحله کشف دانسته و عملاً مشاهدات مقام داوری را مطلق و عاری از نظریه و مفهوم و پیش‌فرض پنداشته‌اند، اما رئالیسم هستی‌شناختی ایجاب می‌کند که مشاهده از نظریه... عاری نباشد (همان، ص ۶۲۸).

پس اگر با شواهد عینی نمی‌توان نظریه را باطل یا اثبات کرد، معیار صدق نظریه علمی در مکتب رئالیسم انتقادی چیست؟

از نگاه رئالیسم انتقادی یک وجه صدق مربوط به ماهیت بیناذهنی صدق است. معرفت

صادق معرفتی است که فاعل‌های شناسا بر آن توافق دارند. در این تعریف چگونگی رابطه معرفت با موضوع معرفت نادیده گرفته می‌شود؛ یعنی صدق تنها یک موضوع برای توافق و قرارداد است، اما این قراردادها باید در عمل هم قابل استفاده باشند. از اینجاست که به وجه دوم صدق می‌رسیم که ناظر به عمل است. معرفت برای این که کفایت عملی داشته باشد باید علاوه بر این که به لحاظ بین‌ذهنی قابل فهم باشد انتظاراتی نیز درباره عالم و درباره نتایج حاصل از اعمال ما در ما ایجاد کند و این نتایج واقعاً هم محقق شوند (همان، ص ۶۳۰).

بنابراین در رئالیسم انتقادی لایه زیرین واقعیت اصالت دارد و کشف آن به علم، برتری و معقولیت می‌دهد و خلاقیت و فاعلیت محقق می‌تواند آن را بالفعل و مشاهده‌پذیر کند، ولی نمی‌تواند آن را تغییر دهد؛ چرا که تغییر در آن لایه نافی اصل ضرورت علی است که بقای نظریات و پیش‌بینی‌های علمی منوط به آن است.

پذیرش اصل واقعیت و فرض هویت حقیقی برای اشیاء از وجوه اشتراک روش‌شناسی تکاملی با رئالیسم انتقادی است. از منظر این رویکرد، پدیده حتماً درون و ظرفیتی دارد و در بروز کیفیت خویش نقش دارد و انسان در خلاقیت و فاعلیت خود مطلق نیست و نمی‌تواند هرچه خواست را محقق کند، اما کیفیت بروز یافته از پدیده علاوه بر ظرفیت درونی‌اش، وابسته به روابط آن با سایر پدیده‌ها است و نفی نقش طرفین رابطه (ظرفیت درونی یا اثر سایر پدیده‌ها) در بروز کیفیت، منتهی به نفی مفهوم تأثیر و تأثر میان پدیده‌ها می‌گردد که امری غیر قابل انکار است؛ چرا که اگر کیفیت هر پدیده صرفاً از درونش بترآورد و هیچ پدیده دیگری در کیفیت بروز یافته نقش نداشته باشد، نافی اثرپذیری پدیده‌ها بوده و اگر پدیده در بروز کیفیت از خودش هیچ نقشی نداشته باشد و قابل محض بوده و صرفاً سایر پدیده‌ها باعث شکل‌گیری کیفیت هر پدیده گردند، علاوه بر نفی اثرگذاری پدیده‌ها، وحدت شخصیت پدیده‌ها و هویت خاص آن‌ها و در نتیجه تغایر پدیده‌ها از هم انکار می‌شود (حسینی الهاشمی، ۱۳۶۵، ج ۳، صص ۸۹-۹۵).

با چنین تصویری از چگونگی بروز کیفیت از هر پدیده، خلاقیت محقق و حدس و گمانه جدید او - به‌عنوان عامل بیرونی نسبت به پدیده - در واقع تصور نسبت جدیدی میان پدیده با سایر پدیده‌ها است که ممکن است منجر به بروز خصلت یا کیفیت جدیدی از پدیده شود و پدیده به میزانی که ظرفیت و اقتضا دارد - به واسطه ذات فاعلی و غیرمتعین خود پذیرای این نسبت جدید می‌گردد و از خود، کیفیت جدیدی بروز می‌دهد و واقعیت جدیدی روی می‌دهد و چنانچه ظرفیت نسبت جدید را نداشته باشد، رابطه جدید شکل نخواهد گرفت؛ لذا محقق در نظریه‌پردازی، نیازمند حفظ نوعی «تناسب» با ظرفیت پدیده‌های عالم است؛ برخلاف شاعر که می‌تواند بدون توجه به ظرفیت واقعی پدیده‌های عالم کیفیت جدیدی را تصور کند و به تصویر کشد. در واقع با

مداخله محقق روابط جدیدی برای اشیاء و پدیده‌ها (اعم از طبیعی و اجتماعی) پیشنهاد و امکان جدیدی برای آن‌ها معرفی می‌شود و اشیاء متناسب با ظرفیت‌شان پذیرای این نسبت و جایگاه پیشنهادی جدید می‌شوند.

به عبارت دیگر در نگاه رئالیسم انتقادی در عالم، قوانین ثابتی حکم‌فرما است که وقوع را کنترل و تعیین می‌کنند و محقق فقط می‌تواند آن‌ها را بالفعل کند، کشف کند و به کار بندد و بدون ثبات این قوانین اصولاً کار علمی مبنا و پایگاه خود را از دست خواهد داد، اما روش تحقیق تکاملی ناچار از نفی کیفیت ثابت و به تبع آن قانون ایستا است؛ چرا که هستی‌شناسی تکاملی به دنبال توصیف «شدن عالم» است؛ نه بودن آن و توصیف پدیده به عنوان کل در حال تغییر و نحوه تأثیر و تأثر آن با دیگر پدیده‌ها با فرض کیفیت ثابت لایتغیر امکان‌پذیر نیست و ناچار از توضیح فاعلی و غیرمتعین پدیده هستیم به گونه‌ای که در تقوم و تعامل با هم کیفیت را پدید آورند (حسینی الهاشمی، ۱۳۷۳، ج ۲، صص ۱۰۷-۱۰۸).

از منظر کلامی نیز حاکمیت قانون ثابت منجر به شکل‌گیری جبر در عالم می‌شود (همان تفسیر خدای ساعت‌ساز و یدالله مغلوله یهود). به عبارتی قانون ماده تبدیل به قانون اساسی حاکم بر فعل خدا می‌شود؛ در حالی که خداوند در امداد دو جبهه حق و باطل مجبور به تبعیت از قوانین ثابت و یاری دو جبهه در چارچوب آن‌ها نیست، بلکه می‌تواند قواعد و روابط جدیدی خلق کند؛ همچنان که در روایات در چندین برهه حساس تاریخی از جمله بعد از قتل هابیل توسط قابیل و نیز پس از ظهور به تغییر قواعد حاکم بر عالم ماده اشاره شده است؛ لذا به تبع اختیار و طلب موجود مختار، خداوند بستر و ساختار جدیدی بر عالم حاکم می‌کند که فعل ارادی تحقیق نیز مصداقی از همین طلب و کنش‌گری است. البته این فاعلیت انسانی مطلق نیست و در نظام فاعلیت سهم و حدی دارد و به عبارت دیگر نه بی‌تأثیر است و نه تأثیرگذار مطلق؛ لذا در سطح شناخت تبعی^۱ محقق فقط از وجود قانونی مطلع شده و تحت آن قدرت کنش‌گری می‌کند؛ ولی در سطح شناخت تصرفی،^۲ محقق با خلاقیت و فاعلیت خود، علاوه بر آشنایی با قواعد به قدرت تصرف در آن‌ها نیز دست می‌یابد. شناخت در این سطح باعث می‌شود که جایگاهش در نظام ولایت اجتماعی ارتقا یافته و قانونی که کشف/وضع کرده تبدیل به قاعده حاکم بر فعل سایرین می‌شود و همه این‌ها ذیل اراده الهی شکل می‌گیرد که نمی‌توانیم بر آن مسلط شده و یا آن را بشکنیم و او هر آن می‌تواند بدا ایجاد کند (يَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيَحْكُمُ مَا يُرِيدُ)؛ در غیر این صورت خدای متعال مجبور به رعایت

۱. شناخت تبعی به معنای شناخت ذیل قوانین و گزارش گرفتن از اموری که نمی‌تواند آن‌ها را تغییر دهد.

۲. شناخت تصرفی به معنای حضور در روابط پیرامونی و قدرت یافتن بر تغییر قوانین حاکم بر خود.

قوانین اشیاء می‌شود (میرباقری، ۱۳۹۹).

بیان فوق، تمایز روش‌شناسی تکاملی با نگاه‌های کمی و کیفی را نشان می‌دهد. در رویکرد کمی و یا دست‌کم طیف اثبات‌گرای آن:

واقعیت اجتماعی و فیزیکی، امری واقعی است که خارج از انسان قرار داد. واقعیت، مستقل از آگاهی انسان و کاملاً عینی و منظم است و به‌وسیله قوانین طبیعی و تغییرناپذیر اداره می‌شود... در انتظار کشف از سوی انسان می‌ماند، تا به زندگی اجتماعی او نظم و الگو بخشد (ایمان، ۱۳۹۱، ص ۷۷).

در مقابل رویکرد کیفی «فرض می‌دارد که واقعیت اجتماعی توسط مشارکت‌کنندگان در آن برساخته می‌شود» (محمدپور، ۱۳۸۹، ص ۴۷). در این رویکرد:

واقعیتی از قبل وجود ندارد که انسان‌ها درون آن قرار گیرند و متکی بر قدرتمندی روابط درونی آن، تحت فرایند جامعه‌پذیری نهادهای اجتماعی، به رفتارهای اجتماعی هدایت شده پردازند، [بلکه] زندگی اجتماعی انسان، به‌دست خود انسان ساخته می‌شود. انسان در تعاملات اجتماعی، به ساخت‌وسازهای اجتماعی اقدام می‌کند و واقعیت اجتماعی چیزی جز همین ساخت‌وسازهای اجتماعی نیست» (ایمان، ۱۳۹۱، ص ۷۸).

به‌عبارت دیگر رویکردهای کیفی همچون مکتب ادینبور و واقعیت‌عینی آنچنان نحیف و ضعیف می‌شود که تعیین‌کنندگی خود را از دست داده و یکسره محکوم تعلقات اجتماعی می‌شود:

موازین ارزیابی دعاوی معرفتی همچون صدق و کذب معقولیت و نامعقولیت، ثمربخشی، کفایت تجربی یا پیش‌بینی‌پذیری، همواره خاص فرهنگی، خاص قومی و خاص تاریخی‌اند و خاص بودن آن‌ها تابعی است از مجموعه بسیار پیچیده ذوابعاد و کثیرالاهدافی به‌نام تعلقات (زیباکلام، ۱۳۸۹، ص ۳۰۷) شواهد تجربی مقید و مشروط به قید و شرط‌های فراوان‌اند و در مقابل عوامل و مؤثرات اجتماعی بسیار انعطاف‌پذیرند» (همان، ص ۲۶۱).

لذا مقولاتی همچون «صدق معقولیت و شواهد تجربی فرمانبردارند و بل مصنوع و مخلوق منافع و تعلقات اجتماعی فرمانده‌اند و بر صانع و خالق» (همان، ص ۲۹۵).

به این صورت علم هیچ‌بخش ناگذرایی که بتواند خلاقیت و تعلقات انسانی-اجتماعی را آزمون، کنترل، ابطال یا پالایش کند ندارد. این به‌معنای این نیست که علوم نیازمند شواهد تجربی نیستند، وجه تمایز علم و شعر در این مکتب همین است که علم حتماً نیازمند شواهد تجربی است، اما مسئله اینجاست که محقق می‌تواند به هرگونه که خواست این شواهد تجربی را تفسیر و تملک کند و این شواهد در برابر هر دو حالت صدق یا کذب منفعل و یکسان‌اند:

تأثیر واقعیات بر ارزیابی نظریه‌ها شبیه تأثیر [تنفس] اکسیژن بر اتخاذ سیاست‌های اقتصادی

اجتماعی تبعیض‌زا و سرکوب‌گرایانه یا سیاست‌های غیرتبعیض‌زا و غیرسرکوب‌گرایانه است. به زبان این مکتب، تأثیر واقعیات بر انسان، نقش عمومی [لازم، اما] یکسانی ایفا می‌کند؛ خواه عقیده حاصل شده صادق باشد یا کاذب (زیباکلام، ۱۳۸۹، ص ۲۶۳).

نتیجه طبیعی اعتقاد فوق این است که تمامی دعاوی معرفتی اعم از علم و سحر و... منزلت و معقولیت برابری می‌یابند (فایربرند، ۱۹۹۳) و «این‌که مردم‌شناسان، سحر را نامعقول می‌خوانند باید دورافکننده شود» (زیباکلام، ۱۳۸۹، ص ۱۹۱) و این توضیحات نشان می‌دهد که هرچند که تمرکز این مقاله بر واقعیت اجتماعی است، اما این تحلیل معرفت‌شناسانه دامنه علوم طبیعی را نیز دربرمی‌گیرد.

شایان ذکر است روش تحقیق تکاملی با نسبیت معرفت‌شناختی مرزبندی مشخصی دارد؛ چرا که عملاً نسبیت‌گرایی معرفتی را منجر به مطلق فرض کردن نقش عوامل انسانی و اجتماعی در شناخت پدیده‌ها می‌داند. این اطلاق همان‌گونه که ذکر شد وحدت شخصیت پدیده‌ها، هویت خاص آن‌ها و در نتیجه تغایر پدیده‌ها از هم را انکار می‌کند و ملاک قضاوت علمی را از بین می‌برد و در نتیجه امکان تفاهم بین اندیشمندان به حداقل می‌رسد.

بنابراین در روش‌شناسی تکاملی برخلاف نگاه کیفی، واقعیت، برساخت ذهن، معرفی نمی‌شود و برخلاف نگاه کمی از «تطابق» و «کشف» سخن به میان نمی‌آید؛ لذا «تناسب خلاق» در برابر دو مفهوم «برساخت» و «کشف» می‌تواند معرف مناسبی برای روش تحقیق تکاملی باشد. واژه تناسب هم به ضرورت هماهنگی خلاقیت محقق با ظرفیت‌های جهان واقع اشاره دارد و هم به سازگاری با گزاره‌های ارزشی که وضع مطلوب پدیده‌ها براساس آن‌ها استنباط می‌شود.

این رویکرد همچنین مرزبندی مشخصی با نگرش‌هایی مانند عقلانیت نقاد دارد که در آن خلاقیت محقق جایگاه ویژه‌ای در فرایند تحقیق ایفا می‌کند. در این نگرش دانشمندان ابتدا با استفاده از قوه تخیل، شهود و خلاقیت خود، یک «حدس» یا «نظریه» جسورانه را خلق می‌کنند و «اکتشاف، هنری خلاقانه است» (Popper, 1962: 181). اما در مرحله بعد، آن آفریده خلاقانه را در معرض نقد سخت‌گیرانه و آزمون‌های تجربی قرار می‌دهند تا آن را ابطال کنند (پوپر، ۱۹۶۲، ص ۱۸۱). آزمون تجربی به منظور حذف خطاها صورت می‌گیرد و:

این امکان را پدید می‌آورد که برخلاف شکاک افراطی، که اساساً هر نوع شناخت واقعیت را ناممکن تلقی می‌کند، بتوان گام به‌گام به شناخت واقعیت نزدیک‌تر شد. ... از دیدگاه عقل‌گرایی نقاد آن دسته از حدس‌ها و گمانه‌هایی که در معرض سخت‌ترین آزمون‌های نظری (تحلیلی) و عملی (تجربی) قرار گرفته‌اند اگر در برابر آزمون‌های نقدکننده، از میدان به‌در

نرفتند و از آن سربلند بیرون آمدند، گزاره‌های «تقویت شده» به‌شمار می‌آیند. گزاره‌های «تقویت شده» تا زمانی که به‌جهت ارائه گزاره‌هایی بدیل و پرمحتواتر و یا نقدهایی ابطال‌گر از صحنه بیرون نرفته‌اند، به‌صورت موقت در زمره ذخیره معرفتی آدمیان به‌شمار آورده می‌شوند» (پایا، ۱۳۹۰، صص ۲۲۱-۲۲۳؛ با تلخیص و اندکی تصرف).

به‌عبارت دیگر خلاقیت محقق در خدمت نزدیک شدن - شناختن - به آنچه هست قرار می‌گیرد و پدیده یک امر متشخص و دارای کیفیت ثابت است و این تمایز روشنی با روش‌شناسی تکاملی دارد که پدیده یک فاعل - غیرمتعین - دارای ظرفیت درونی است که در رابطه و تقوم با سایر فاعل‌ها تعین و کیفیت پیدا می‌کند (حسینی الهاشمی، ۱۳۷۳، ج ۲، صص ۱۱۱-۱۱۲) و خلاقیت در خدمت جریان ارزش‌ها در پدیده و آنچه پدیده باید باشد - یعنی چه کیفیتی را باید بروز دهد - قرار می‌گیرد؛ نه پدیده آن‌طور که هست. بر این اساس صحت‌سنجی گمانه‌ها علاوه بر سنجش تحقق‌پذیری، نیازمند اثبات هماهنگی با نظام ارزشی پذیرفته شده حاکم بر تحقیق - یعنی سنجش باید‌ها - است؛ لذا ارزش‌ها در مرحله داوری نیز حضور دارند.^۱

به‌عبارت دیگر اگر پذیرفتیم اولاً علم، خصوصاً علوم اجتماعی، صرفاً اکتشافی نیست، بلکه خلاقیت انسان نیز در آن نقش‌آفرین است؛ ثانیاً خلاقیت نیز امری تابع اراده، جهت‌دار و ارزش‌پایه است؛ در نتیجه پذیرفته‌ایم که ارزش‌های انسانی به همان دلیل که در مرحله گردآوری و فرضیه‌سازی حضور دارد می‌بایست در مرحله داوری نیز حضور داشته باشد. ممانعت از تأثیرپذیری داوری از ارزش به معنای ممانعت از تأثیرگذاری فرهنگ مطلوب و از نظر ما اسلامی بر تعیین سرنوشت علم نافع می‌باشد.^۲

به‌صورت خلاصه روش‌شناسی تکاملی نسبت شناخت انسان و واقعیت را - که تحت عنوان

۱. اما حضور ارزش‌ها در مقام داوری شبهه عدم بی‌طرفی و غیرعینی بودن علم را پیش می‌آورد و اساساً ارائه دیدگاه تمایز مقام گردآوری از داوری و اصالت‌دادن به مقام داوری و نفی تأثیر مؤلفه‌های غیرتجربی از مقام داوری، برای رفع اشکال نسیت معرفت بوده است (فنائی اشکوری و شایبندری، ۱۴۰۱، ص ۲۴)؛ درحالی‌که چنین تفکیکی منجر به انکار ضرورت تصرف در عینیت به نفع تحقق نظام ارزشی می‌شود و شبهه نسیت معرفتی به معنای بی‌اعتبارشدن علم، با توجه به حقیقی‌بودن ارزش‌ها در پارادایم علوم انسانی اسلامی، منتفی می‌شود؛ چرا که حقیقت، امری فراتر و متقن‌تر از عینیت است.

۲. لازم به توضیح است که تمرکز بر واقعیت آن‌گونه که باید باشد، به‌جای آن‌گونه که هست، به معنای این نیست که نظریه علمی، فاقد بخش توصیفی است و یا بخش توصیفی آن فاقد جهت‌گیری ارزشی است. به‌عبارت دیگر فقط بخش هنجاری نیست که جهت‌گیری ارزشی دارد؛ چرا که مشاهده و توصیف نیز اساساً به‌وسیله شاخصه‌هایی انجام می‌شود که برآمده از ارزش‌ها و مطلوبیت‌های حاکم بر تحقیق است (برای مطالعه بیشتر ر.ک به پیروزمند و همکاران، ۱۴۰۲).

تناسب خلاق نام برده شد - با گزاره‌های زیر توضیح می‌دهد:

۱. واقعیتی هست و امری مستقل از ذهن فاعل شناسا وجود دارد (اصل واقعیت و نقی برساختی بودن کل واقعیت) (حسینی الهاشمی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۸۹).
۲. این واقعیت شناختی است؛ یعنی هر شیء در ذهن انسان اثری متمایز از شیء دیگر می‌گذارد.
۳. انگیزه‌ها و پیش‌فرض‌های انسان در شناخت (اثرپذیری ذهنش از بیرون) اثرگذار است^۱ و روش تحقیق تکاملی به‌جای تلاش برای حذف اثرات این عوامل انسانی در شناخت و به‌دست آوردن واقعیت خالص، این اثرگذاری را به رسمیت می‌شناسد و آن را دلیل خلق تصورات جدید در عالم می‌داند. در این حالت گمانه و حدس‌های جدید، پایی در واقعیت و پایی در انگیزه‌های انسانی خواهد داشت و توصیف وضع موجود براساس ابزارهای نظری و عینی که متناسب با رصد شاخص‌های برگرفته از وضع مطلوب ساخته شده‌اند صورت می‌گیرد.
۴. حدس و گمانه جدید، تصور نسبت جدیدی میان پدیده با سایر پدیده‌ها است که منجر به بروز خصلت یا کیفیت جدیدی از پدیده خواهد شد.
۵. واقعیت به میزانی که ظرفیت و اقتضا دارد، پذیرای نسبت جدید می‌گردد و از خود کیفیت جدیدی بروز می‌دهد و چنانچه ظرفیت نسبت جدید را نداشته باشد رابطه جدیدی شکل نخواهد گرفت و گمانه مردود می‌شود.

۲. رابطه خلاقیت انسان و جریان ارزش‌ها در روش تحقیق تکاملی

معرفی «تناسب» به‌جای «تطابق» را می‌توان در آثار برخی محققان فلسفه علم و روش تحقیق نیز یافت؛ به‌عنوان مثال کاپلان (۱۹۶۴، ص ۳۰۹) می‌نویسد: «یک نظریه باید تا حدی با جهان خلق شده توسط خداوند همسانی داشته باشد، ولی به‌معنایی مهم، نظریه، جهانی از آن خود می‌سازد». وی می‌گوید نظریه‌ها ناگزیر از در نظر گرفتن پدیده‌ها به‌گونه‌ای غیر از حالت واقعی آن‌ها هستند: «ولی تشکیل نظریه صرفاً کشف یک واقعیت نهفته نیست. نظریه، شیوه نگرشی به واقعیت‌ها، سازمان‌دهی و بازنمایی آن‌هاست» (شومیکر و همکاران، ۱۳۸۷، ص ۱۷۴)؛ لذا نظریه را می‌توان

۱. دو بند اول و جمله اول از بند سوم، وجه مشترک با دیدگاه‌های کلاسیک در فلسفه اسلامی است، اما موارد بعد از آن را می‌توان وجه تمایز دانست. جایی که علم نه مطابق با واقع که متناسب با آن دانسته می‌شود و نظریه نه انعکاس واقع در ذهن که مدلی از آن خوانده می‌شود.

یک مدل‌سازی از واقعیت دانست. کاپلان (۱۹۶۴) با اشاره به استفاده از واژه مدل در ادبیات علمی می‌گوید این واژه گاه برای اشاره به مدل فیزیکی (ماکت) دقیقی مانند تونل باد استفاده می‌شود و گاه نیز برای ارجاع به هر نظریه‌ای که با درجه‌ای از دقت ریاضی و منطق ارائه شده است. در چنین مواردی دو واژه مدل و نظریه علمی صرفاً به‌عنوان مترادف یکدیگر به‌کار گرفته می‌شوند. در بیان بیل و هاردگریو (۱۹۷۳، ص ۲۸) مدل یک بازنمایی نظری و ساده شده از جهان واقع است و ساختاری متناظر با واقعیت به‌شمار می‌آید (شومیکر و همکاران، ۱۳۸۷، ص ۱۲۹).

ویتگنشتاین نیز نظریه علمی را یک مدل از واقعیت به‌نحوی که ما آن را تصور می‌کنیم می‌داند (۱۹۷۴، ص ۲۳).

به بیان شومیکر و همکاران:

بر این موضوع که مدل یک بازنمایی ساده شده است اتفاق نظر وجود دارد... می‌توان چنین گفت که یک مدل، بازنمایی‌کننده «بخشی» از واقعیت است... به‌گونه‌ای که آنچه که عناصر یا بخش‌های کلیدی آن شیء یا فرایند به‌شمار می‌آیند و نیز ارتباطات میان آن‌ها مورد تأکید قرار گیرد. مدل، تصویری آینه‌وار از واقعیت نیست، بلکه برخی زوایای واقعیت را برجسته می‌کند. مدل به ما کمک می‌کند تا بر بعضی از بخش‌ها و ارتباطات میان آن‌ها تمرکز کنیم و هم‌زمان به دیگر قسمت‌ها توجه چندانی نشان ندهیم. همین ساده‌سازی و تمرکز است که مدل‌ها را به‌عنوان ابزای برای نظریه‌پردازی ارزشمند می‌سازد؛ لذا «اصلی‌ترین هدف نظریه، خلاصه‌کردن و ذخیره‌کردن شناخت است (همان، ص ۱۹۹).

چنین فرایندی را می‌توان به داستان یک زندگی تشبیه کرد؛ همچنان که هلمز و هاندلی (۱۹۹۷، ص ۱۲) می‌گویند بازنمایی یک فرایند، مستلزم تصویرکردن یک داستان است (شومیکر و همکاران، ۱۳۸۷، ص ۱۵۶).

کاپلان (۱۹۶۴) می‌پرسد که اگر مدل مترادف با نظریه است، چرا تنها از یکی از این دو واژه استفاده نمی‌کنیم؟ پاسخ این است که طبق آنچه گفته شد هدف نظریه تبیین یا پیش‌بینی و کنترل است. مدل چیزی را پیش‌بینی نمی‌کند؛ لذا می‌توان مدل را معادل بخش توصیفی نظریه علمی دانست (شومیکر و همکاران، ۱۳۸۷، ص ۱۳۳). در واقع بخش توصیفی نظریه، با ساخت یک مدل از جهان واقع، شرط لازم برای موضع‌گیری عینی را در جهان پیچیده طبیعی و اجتماعی فراهم می‌سازد، ولی نظریه برای راهبری موضع‌گیری عینی به بخش‌های ارزشی (که جهت مطلوب حرکت را مشخص می‌کنند) و بخش‌های تجویزی که معادله انتقال از وضع موجود به مطلوب را بیان می‌کنند نیز نیاز دارد.

در روش‌شناسی تکاملی نیز نظریه علمی شامل بر توصیف است و به مدل‌سازی از پدیده

می‌پردازد، ولی منحصر به آن نیست و نحوه خاصی از مدل‌سازی را دنبال می‌کند که منتهی به بازکیفیت‌بخشی پدیده، تابع ارزش‌های حاکم بر تحقیق می‌شود؛ بنابراین اولاً باید ارزش‌هایی که به تبع آن بازکیفیت‌بخشی پدیده صورت می‌پذیرد مشخص شود؛ ثانیاً نحوه‌ای از مدل‌سازی پیگیری شود که امکان رصد جریان ارزش‌ها را در فرایند بازکیفیت‌بخشی را فراهم کند و ثالثاً این نحوه مدل‌سازی ظرفیت پدیده را در فرایند بازکیفیت‌بخشی به رسمیت بشناسد.

در این روش هرچند خلاقیت کلید اصلی بازکیفیت‌بخشی است، اما اگر دامنه حضور آن در همه مراحل و به صورت مطلق فرض شود، ناهماهنگی در اندیشه شکل گرفته و تمایز علم و شعر از بین می‌رود. ارزش‌ها و مطلوبیت‌ها که عامل هماهنگی و انسجام خلاقیت‌های محقق هستند از دخالت‌دادن خلاقیت مستثنی هستند. این ارزش‌ها صرفاً امری درون انسانی نیستند و چنین نیست که اخلاق و ارزش‌ها نسبی باشند، بلکه جهان به سمتی در حال حرکت است و اراده‌ای، هماهنگ‌کننده حرکت جهان است و همین امر سبب می‌شود که ارزشی و رای خواست انسان‌ها وجود داشته باشد که هماهنگی با آن سبب کارآمدتر شدن خواست انسانی و منسجم‌تر شدن خلاقیت او با حرکت عالم شود (میرباقری، ۱۳۹۲). به عبارت دیگر هرچه در عالم هست به دلیلی خلق شده است و جایگاهی برای آن تعریف شده است که در این جایگاه بهینه‌ترین کارکرد خود را دارا خواهد بود و کیفیتی که از پدیده مشاهده می‌شود تابع این جایگاه است. البته چنین نیست که هر پدیده‌ای یک جایگاه ثابت و لایتغیر در عالم داشته باشد، یا این‌که الزاماً در جایگاه مطلوبش بوده باشد، بلکه خواست و تعلق انسان می‌تواند متناسب با ظرفیت پدیده جایگاه دیگری برای او تعریف کند و کیفیت بروزیافته از پدیده را تغییر دهد و خروج از آن جایگاه مطلوب به منزله کاهش کارایی پدیده در عالم است. این نگرش متفاوت با سنت‌گرایی مانند گنون است که تغییر و تصرف در پدیده‌ها را خصوصیت انسان مدرن می‌داند و راه برون‌رفت از هژمونی این تمدن را بازگشت به گذشته تعریف می‌کنند؛ البته با تعریف خاص از سنت که توجه به وجه روحانی عالم در آن باید نمود پیدا کند، اما به هر حال عصر طلایی از متظر گنون «به دلیل این‌که خود حالت اولیه است واقعاً در زمان گذشته است» (گنون، ۱۳۶۱، ص ۳۱۹).

در روش‌شناسی تکاملی، گذشته، الزاماً و غالباً بیانگر وضعیت مطلوب نیست، بلکه خداوند از جامعه انسانی خواسته تا وظیفه خلافت‌اللہی را انجام دهند و معارف و حیانی را برای راهبری تمام کنش‌های انسان - اعم از تبعیت و خلاقیتش - نازل کرده است؛ لذا انسان در کنش‌گری‌های خلاقانه خویش، مکلف است که پدیده‌ها را به جایگاه مطلوبشان برساند (میرباقری، ۱۴۰۳)؛ بنابراین این روش پیشنهاد می‌دهد که تعیین ارزش‌های حاکم بر تحقیق بر محور استنباط از دین صورت پذیرد تا این هماهنگی احراز شود.

این مسئله در زبان فقهی جهان تشیع به خوبی تجلی یافته است و جایگاه خلاقیت را به نمایش گذاشته است. فقه به عنوان دانش پایه و میراث حوزه‌های علمیه، به دنبال اجتهاد برای «کشف» واقع احکام شرعی است: «از این رهگذر، فاهمه بشری از چارچوب ذهنیت آزاد شده و با ابزارها و عنصرهای واقع نما و ثابت و اکتشافی خویش، راه به سوی فضای باز حقایق و واقعیات و نفس الامریات می‌گشاید و با قوت انصاف و رضا و تسلیم به حق به دیدار حقیقت‌های ثابت و ارزش‌های جاودانه و نمودارهای همیشگی نائل می‌شود و راه هرگونه ریب و سفسطه بسته و از اسارت تلقینات رها می‌گردد» (عابدی شاهرودی، ۱۳۶۹، ص ۵)؛ لذا حضور خلاقیت محقق به عنوان منبع خلق نظریه جزو خطوط قرمز فرایند اجتهاد محسوب شده است و در روایات نیز به عنوان «بدعت» به شدت از آن نهی شده است. علاوه بر احکام شرعی مشابه همین امر در برخی موارد همچون ادعیه نیز به چشم می‌خورد: «مرحوم کلینی به سند معتبر از عبدالرحیم قصیر روایت کرده است: وارد بر حضرت صادق (علیه السلام) شدم و عرض کردم فدایت شوم از پیش خود دعایی اختراع کرده‌ام. حضرت صادق (علیه السلام) فرمودند: اختراعات را رها کن» و سپس خود امام (علیه السلام) به او دعای صحیح را تعلیم می‌دهند (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۶، ص ۶۲۰).^۱

با وجود این که روایات اهل بیت (علیهم السلام) و فرایند اجتهاد فقها، مبارزه با بدعت‌ها را جزو رسالت‌های اصلی تفقه در دین می‌دانند، از سوی دیگر، خلاقیت را به عنوان فعلی ارادی، متعلق تکلیف می‌دانند:

دامنه احکام شارع اعم از اراده فردی و اجتماعی است و در همه این مواردی که ما احکامی داریم در حوزه اراده فردی و اجتماعی انسان، اراده‌های ظاهری و باطنی انسان آن سطحی از اراده که متعلق تکلیف است، صرفاً اراده‌ای که دارای قدرت انتخاب بین دو چیز هست نیست، بلکه اراده‌ای است که قدرت ایجاد دارد؛ ایجاد کیفیت جدید می‌کند... آن اراده‌ای را که شارع می‌خواهد سرپرستی کند یک اراده‌ای است که قدرت خلاقیت و ایجاد کیفیت جدید دارد» (میرباقری، ۱۴۰۳).

و برای خلاقیت جایگاه قائل بوده و آن را نوعی اجتهاد برای تحقق دین می‌دانند:

ما دو تا اجتهاد داریم یکی اجتهاد علمی است که از دیرباز در حوزه‌های علمیه رایج بود... اما یک اجتهاد نوآوری [هم] هست. دین ما را به [هر] دو اجتهاد دعوت کرده... من سن سنة حسنة یعنی... یعنی نوآوری، یعنی یک چیزی که با شئون کلی دین بسازد، با هدف دین بسازد، با ظاهر دین بسازد، با باطن دین بسازد، با شور مردمی بسازد، بازده خوبی داشته باشد. این می‌شود سنت؛ اگر یک چیزی این چنین نبود، می‌شود بدعت... (جوادی آملی، ۱۳۸۰).

۱- البته این روایت را باید در کنار توصیه به دعا با هر عبارت و هر زبان فهم کرد.

بنابراین در بسیاری از ساحات اجتماع، خلاقیت انسانی به‌عنوان نیروی مؤثر و ارزشمند اجتماعی می‌تواند ایفای نقش کند. مهم این است که این خلاقیت حد و مرز دارد و در فرایند روش تحقیق تکاملی در مرحله فرهنگ‌پژوهی که وضع مطلوب پدیده‌ها (نظام ارزشی حاکم بر تحقیق) را مشخص می‌کند، خلاقیت انسانی نقش تبعی و اطاعت دارد (پیرزاد و همکاران، ۱۴۰۲)، اما در مرحله تولید مدل‌ها محقق لازم است برای تحقق این نظام ارزشی خلق کیفیت کند؛ لذا خلاقیت نه حذف می‌شود و نه در جایگاه نامناسب (بدعت) قرار می‌گیرد و البته منظور این نیست که خلاقیت انسانی آزادانه و بدون هیچ‌گونه قیدی انجام شده و دین نقش ارائه‌کننده چارچوب و خطوط قرمز را ایفا کند، بلکه خلاقیت در بدو امر و از اساس برای تحقق مطلوبیت‌ها و جریان ارزش‌های دینی به‌کار گرفته می‌شود.

۳. نسبت جامعه و خلاقیت انسانی در روش تحقیق تکاملی

معمولاً عقلانیت امری ساختاری و اجتماعی و خلاقیت امری فردی و ساختارشکن معرفی می‌شود (ایمان، ۱۳۹۹، ص ۵۴۹)، اما در روش‌شناسی تکاملی، تحقیق و خلق کیفیت جدید، یک روش سازمانی است که با سازماندهی عمومی (اعم از متخصصان و جامعه) فرایند شکل‌گیری یک تصویر جدید از عالم را تا تحقق آن در جامعه، هدایت می‌کند. در این فرایند خلاقیت هیچ انسانی حذف نمی‌گردد و رابطه تضادی بین خلاقیت‌های انسانی تعریف نمی‌شود تا تنها یک خلاقیت برنده مسابقه تصویرگری جهان آینده باشد، بلکه با تعریف رابطه مثبتی بر محبت و اخوت (بیاتانی، ۱۴۰۰) تلاش می‌کند در فرایند تحقیق، خلاقیت‌های انسانی همگرا شده و در بستر ایجاد تفاهم عمومی، تصویر آینده از موضوع تحقیق مشخص شده و محقق شود.

این فرایند همچنین نافی تفاوت ظرفیت انسان‌ها در قدرت ابداع و خلاقیت نیست، اما با سطح‌بندی و مرحله‌بندی مسیر تولید علم، تلاش می‌کند به همه ظرفیت‌ها در مسیر تحقیق جای دهد. روش‌شناسی تکاملی، تحقیق را فرایند مجمل‌سازی موضوع تحقیق و بازکیفیت‌بخشی به آن تابع نظام ارزش‌های حاکم بر تحقیق تعریف می‌کند. این تعریف متضمن سه کلان مرحله برای تکمیل تحقیق است:

در مرحله اول که ارزش‌های حاکم بر تحقیق تعیین می‌شود نیازمند شناخت، رهگیری و پالایش ارزش‌های فرهنگی رسوخ کرده در مفاهیم تجربه زیسته و پدیده‌های وقوع‌یافته هستیم؛ چرا که انسان به‌عنوان فاعل تصرفی، در تصرف در روابط پدیده‌ها آن‌ها را با جهت‌گیری و ارزش‌های خود همسو می‌کند و هیچ‌گاه واقعیت اجتماعی خالص و مبرای از ارزش‌ها در عالم واقع وجود

ندارد؛ بنابراین نیاز است با مجمل‌سازی موضوع متعین، روابط آن را قطع کرده و تعیینش را کاهش دهیم. این امر در مقابل انتزاع دکارتی قرار می‌گیرد. در روش دکارتی پدیده دارای اجزائی فرض می‌شود که با ساده‌سازی و رسیدن به کوچک‌ترین اجزای شکل‌دهنده آن، می‌توانیم به شناخت آن نائل شویم (دکارت، ۱۴۰۳، ص ۶۱۴)؛ در حالی که در روش‌شناسی تکاملی، به منظور خروج پدیده از تعین و کیفیت‌داری، با ساده‌سازی روابط پدیده از طریق تحلیل کارکردی و یافتن نقطه اثرگذاری آن در نظام اجتماعی از منظر نیاز و انتظاری که از پدیده وجود دارد، پدیده مجمل و مبهم می‌شود. به‌عنوان مثال گوشی هوشمند را وسیله ارتباط تعریف می‌کنیم، نه دستگاهی شامل اجزای الکترونیکی. تعریف اجمالی موضوعه کمک می‌کند رهگیری آن موضوع در نظام نیازمندی‌ها و روابط متفاوت در طول تاریخ برای محقق امکان‌پذیر شود و از نحوه جریان ارزش‌های فرهنگی متفاوت در پدیده درک پیدا کند و زمینه برای درک نحوه جریان مطلوبیت‌ها و ارزش‌های حاکم بر تحقیق در کیفیت‌بخشی به پدیده فراهم شود.

۱۱۱

ذهن

پس از مجمل‌سازی موضوع تحقیق، این روش جایگاه مطلوب پدیده در نظام اجتماعی را ارائه می‌کند. این جایگاه که در قالب نظام ارزش‌های حاکم بر تحقیق (فرهنگ پژوهی) ارائه شده و به‌صورت استنباطی به‌دست می‌آید، محتوای جهت‌دهنده به خلاقیت انسان و معیار صحت‌سنجی معنایی و محتوایی خلاقیت را در اختیار انسان خلاق قرار می‌دهد (پیروزمند و همکاران، ۱۴۰۲). همین محتوا است که به‌عنوان عهد مشترک عموم افراد درگیر در این فرایند، ابزار تفاهم عمومی نسبت به تصویر جدید موضوع می‌شود.

در مرحله دوم فرایند کیفیت‌بخشی ذهنی و نظری آغاز می‌شود. در این مرحله روش‌شناسی تکاملی نقش مهمی برای عموم جامعه تصویر می‌کند. وقتی خلاقیت را یکی از ارکان فعالیت علمی بدانیم، امکان مشارکت گسترده‌تر و عمومی‌تر در فرایند نظریه‌پردازی فراهم می‌شود؛ چرا که وقتی کار علمی در مرحله اکتشاف و در تداوم نظام مفهومی موجود انجام می‌شود، فقط متخصصین هستند که می‌توانند به فعالیت علمی مشغول شوند، اما در مرحله خلاقیت که مسئله، شکستن محدودیت‌های موجود در راستای تحقق مطلوبیت‌های بالادست است، غیرمتخصصین نیز می‌توانند به گمانه‌زنی بپردازند. اصولاً فرایند گمانه‌زنی بیش از این که فعالیتی استقرایی یا قیاسی باشد، با منطقی استعاره و تمثیل انجام می‌شود و یافته‌های یک زمینه کاملاً متفاوت، ممکن است راهگشای یک گمانه جدید و مؤثر در زمینه دیگری گردد و بیش از آن که به تعمق دانسته‌های تخصصی قبلی نیاز داشته باشد، تفکری واگرا و جانبی (دوبونو، ۲۰۱۶) لازم دارد. تام و دیوید کلی در کتاب خودباوری در خلاقیت تجربه خود را این‌گونه بیان می‌کنند:

استنفورد نیز مانند سایر دانشگاه‌های تراز اول دنیا پژوهشگرانی در رده برندگان جایزه نوبل دارد که در زمینه تخصصی خود دقیق و عمیق می‌شوند، اما پیشنهاد دیوید این بود که بسیاری از مشکلات در قرن بیست و یکم تنها از این طریق و با زمینه علمی حل نمی‌شوند، بلکه ممکن است بتوان با قرارداد آن دانشمند در اتاکی کنار یک تاجر، حقوقدان، مهندس و سایرین راه‌حلی پیدا کرد. دیوید پیشنهاد کرد که دانشگاه استنفورد به‌جای گذاشتن همه تخم‌مرغ‌ها در سبد عمیق‌شدن، دست‌کم تعدادی از تخم‌مرغ‌هایش را در سبد گسترده دیدن قرار دهد... پرسیدن از طیف گسترده افراد به‌شما کمک می‌کند پاسخ‌های جدیدی بیابید؛ برای مثال سعی کنید از متخصصان غیر معمول سؤال کنید از نویسنده داستان‌های علمی-تخیلی بخواهید درباره بسته‌بندی مواد غذایی در آینده با شما صحبت کند. گاهی وقت‌ها جوان‌ترین اعضای تیم شما ایده‌هایی می‌دهند که می‌تواند به پیشرفت پروژه کمک کند. یافتن مشاور جوان می‌تواند کمک شایانی به مدیری با سال‌ها تجربه در کار باشد. این روش می‌تواند به عبور از هرم سازمانی و یافتن ایده‌های جدید از منابع غیرمنتظره و کمک به سازمان برای فرار از اتکای بیش از حد به تجربه گذشته موثر باشد» (۱۳۹۴، ص ۲۵).

روش‌شناسی تکاملی در این مرحله به هر انسانی که ظرفیت خلق تصویر جدید را دارد کمک می‌کند که:

اولاً بستر مناسب شکل‌گیری گمانه و تصور جدید در ذهنش پدید آید که عمیق‌ترین لایه تأثیرگذاری روش بر محقق است.^۱ روش‌شناسی تکاملی کوشیده است با مقنن کردن نظام ارزشی حاکم بر تحقیق در فرهنگ پژوهی و ترسیم روند تحولات پدیده در بستر اجتماعی تاریخی خویش در تحقیقات کتابخانه‌ای این امر را محقق کند (پیروزمند و همکاران، ۱۴۰۲).

ثانیاً با توجه به متغیرهای اثرگذار در شکل‌گیری گمانه جدید، مسیری از صحت‌سنجی‌ها را طراحی می‌کند تا این گمانه در این فرایند بهینه شود که شامل دوگام درون‌ذهنی محقق است: گام اول به بررسی گمانه و تصور جدید براساس انگیزه‌های شکل‌گیری آن (صحت‌سنجی ارزشی)، انسجام این تصور جدید با بینش مورد قبول محقق (صحت‌سنجی نظری) و تناسب آن با اطلاعات تجربی مورد قبول محقق (صحت‌سنجی کارآمدی) می‌پردازد و بر این اساس گمانه را تأیید، بهینه و یا رد می‌کند.

گام دوم شکل‌گیری فرضیه، به‌عنوان نظامی از تصورات جدید است که براساس خلاقیت محقق پدید می‌آید. این بخش نیز در فرایند صحت‌سنجی سه‌گانه فوق بهینه می‌شود تا فرضیه و مدلی برای موضوع تحقیق فراهم شود که توصیف‌گر تحولات پدیده و ترسیم‌کننده کیفیت متعالی آن در جهان

۱. چرا که مرحله خلاقیت که آزادی‌ترین بخش تحقیق است را تابع نظام ارزشی محقق قرار می‌دهد

گام‌های نظری خلاقیت محقق

مرحله سوم تحقیق در روش‌شناسی تکاملی فرایند کیفیت‌بخشی عینی به خلاقیت‌های نظری است. در این مرحله به این نکته توجه می‌شود که عموم انسان‌ها توانایی و ظرفیت گمانه‌پردازی در سطوح قبل را ندارند، اما تحقق تصویر مطلوب در عینیت حتماً نیازمند مشارکت عموم مردم در خلق یک تصمیم برای تحول موضوع تحقیق است. مشارکت در خلق تصمیم تحریک‌گر انگیزه فهمیدن و کنش‌گری ذهنی شده (حسینی الهاشمی، ۱۳۷۳) و تلاش جمعی صورت‌گرفته در شکل‌دادن به یک تصمیم، باعث ایجاد احساس هویت می‌شود. این احساس هویت جمعی به دلیل شکل‌گیری مجموعه‌ای همفکر و متمایز از دیگران پدید می‌آید و احساس اثربخشی در عموم مردم را نسبت به خلق آینده مطلوب پدید می‌آورد و باعث می‌شود همگان - که در این فرایند شرکت کرده‌اند - نسبت به این تصمیم، تعلق خاطر داشته باشند. طبیعی است که شکل‌گیری چنین احساسی فقط از فرایند تفاهم اجتماعی و نگاه همدلانه و برهم‌افزا میسر خواهد شد و رویکردهای تضادی نمی‌تواند جامعه را نسبت به یک تصمیم مشخص همدل کند؛ لذا این روش نیاز به ساختار مشارکت عمومی مردم به شکل تفاهم پایه دارد تا بستر تعامل میان اندیشمندان، مستولان و مردم را

فراهم سازد و جامعه بتواند روی چپستی معضلات و راهکار حل آن‌ها متناسب با مقدرات و ظرفیت‌های خویش تفاهم کرده و با روشن شدن دلایل تصمیم، باعث ایجاد اعتماد عمومی در جامعه شود. چنین ساختاری جزء ضروری‌ترین امور برای ایجاد و توسعه تفاهم و همفکری است (حسینی الهاشمی، ۱۳۷۲).

نکته دیگری که بر ضرورت تشکیل ساختار مشارکت عمومی تفاهم پایه می‌افزاید توضیح رابطه میان معارف ارزشی و تجربی در روش تحقیق تکاملی است. در این روش بین معارف ارزشی و تجربی، بیش از آن‌که رابطه علی یا رابطه کلی و مصداق برقرار باشد، رابطه غایی برقرار است؛ به این معنا که محقق با کمک خلاقیت خویش به دنبال به خدمت گرفتن معارف تجربی و نظری برای تحقق معارف ارزشی است و به این منظور می‌تواند انواع گوناگون و متنوعی از راهکارها و الگوها انتخاب یا ابداع کند و راهکار و الگویی که جامعه برای آن تناسب بیشتری با معارف ارزشی خویش قائل باشد را به عنوان گمانه منتخب برمی‌گزیند، اما اگر ضرورت رابطه منطقی بین معارف ارزشی و تجربی برقرار بود، یک مطلوبیت فرهنگی تنها می‌توانست یک لازمه عینی و تجربی داشته باشد و آنگاه تشکیل ساختار مشارکت عمومی تفاهم پایه ضرورتی نداشت.

بنابراین اگر علم به صورت کشف در نظر گرفته شود، نظریه علمی یا منطبق است و صحیح و یا غیر منطبق و غلط و در حالتی که مجهول کشف شده باشد، نیازی به اجتماعی شدن فرایند نظریه پردازی نیست، ولی اگر:

- نظریه علمی مدلی متناسب با واقع باشد؛
 - و نتیجه‌ها زائیده جبری مقدمات نباشد؛
 - و خلاقیت محقق در شکل‌گیری فرضیه مؤثر باشد؛
- چگونه می‌توانیم بر روی نظریه‌ای اجماع حاصل کنیم که می‌دانیم احتمال دارد متناسب‌تر و بهینه‌تر از آن هم عرضه و ارائه شود؟
- پاسخ این است که اجتماعی شدن فرایند تولید علم، کمک می‌کند با ارائه نظریات علمی مختلف که توان جریان ارزش‌ها را دارند، امکان مقایسه و هم‌افزایی فراهم شده و گزینه منتخب، اطمینان روانی لازم برای اجماع مدیران و نخبگان و عموم مردم را به دست آورد.

نتیجه

در روش‌شناسی تکاملی برخلاف نگاه کیفی، معرفت، صرفاً برساخت محقق معرفی نمی‌شود و برخلاف نگاه کمی از «تطابق» و «کشف»، سخن به میان نمی‌آید؛ لذا «تناسب خلاق» در برابر دو مفهوم «برساخت» و «کشف» می‌تواند معرف مناسبی برای روش تحقیق تکاملی باشد. واژه خلاقیت نشان‌دهنده مکانیکی و انباشتی نبودن فرایند علم است. این آموزه هم در عقلانیت نقاد و هم در رئالیسم انتقادی وجود داشت، اما تفاوت اینجاست که در آن دورویکرد، تلاش می‌شود تا با تمسک به واقعیت بیرونی، خلاقیت مهار و پالایش شود و فرایند علمی در خدمت نزدیک‌تر شدن به واقعیت^۱ قرار گیرد و همین هدف است که معقولیت و برتری معرفت علمی را بر سایر دعاوی معرفتی ایجاد می‌کند. این واقعیت بیرونی است که اصالت دارد و تمسک به آن می‌تواند برتری بخش و معقولیت‌آفرین برای علم باشد، اما در نگاه مختار، این واقعیت و هرچه «هست» نه اصالت دارد و نه نزدیکی و تقرب به آن، هدف «اصلی» و برتری‌دهنده علم است، بلکه علم به دنبال آن است که صورت مطلوب و تکامل‌یافته‌ای را که شارع برای آن واقعیت بیرونی مطالبه کرده (و برای تحقق آن مطالبه انسان خلیفه‌الله را خلق و کتاب و رسول را ارسال کرده است) محقق کند. به عبارت دیگر هدف اصلی علم نزدیک‌تر کردن واقعیت به خواست الهی است و در راستای این هدف علاوه بر شناخت مطلوب باید وضع موجود و سازوکار انتقال را نیز بشناسد. واژه تناسب نیز هم به ضرورت هماهنگی خلاقیت محقق با ظرفیت‌های جهان واقع اشاره دارد و هم به سازگاری با گزاره‌های ارزشی که وضع مطلوب پدیده‌ها براساس آن‌ها استنباط می‌شود. خلاقیت محقق از نظر هستی‌شناسی امکان آشکارشدگی و بروز واقعیت جهت‌دار را فراهم می‌سازد، اما واقعیت قابل محض نیست و از خود ظرفیتی دارد. این ظرفیت از سویی مانع برساختی شدن مطلق واقع است و از سوی دیگر علت تام بروز کیفیت نیست و خلاقیت و فاعلیت انسانی در جهت‌داری وقوع مؤثر است و از آنجا که هر پدیده تابع روابطی که با سایر پدیده‌ها دارد، (با توجه به ظرفیت ارتباطی خویش) کیفیتی از خود بروز می‌دهد، فاعلیت انسانی با تصور و ایجاد ربط‌های جدید، امکان ظهورها و وقوع‌های جدید را فراهم می‌سازد.

هدف تحقیق در روش‌شناسی تکاملی نیز نه کشف قانون حاکم بر پدیده‌ها و رویکردها است (برخلاف رویکردهای اثباتی و کمی که در فرایند مشاهده/ فرضیه‌سازی کشف قانون را پیگیری می‌کنند) و نه فهم معنای روابط اجتماعی است که در رویکردهای کیفی از فرایند تجربه زیسته با

۱. در متون فلسفه علمی واقعیت و حقیقت مترادف هم نیز به کار می‌روند، اما در اینجا منظور از حقیقت، جایگاه مطلوب اشیاء از منظر خالق است.

پدیده مورد تحقیق تحصیل می‌شود، بلکه این روش پدیده را امری در حال تغییر و غیرایستا می‌بیند و به دنبال قاعده‌مندسازی جریان اختیار انسان‌ها در تکامل و تغییر جهت‌دار پدیده‌ها می‌باشد. البته به چارچوبی برای پالایش و رهگیری ارزش‌های فرهنگی رسوخ کرده در مفاهیم تجربه زیسته نیاز است؛ تا هم بستری برای گمانه‌زنی خلاقانه محقق را فراهم آورد و هم ابزاری برای پالایش و کنترل جهت‌گیری خلاقیت‌ها را فراهم سازد؛ بنابراین فرایند تحقیق در این رویکرد، مجمل‌سازی پدیده متعین و بازکیفیت‌بخشی به آن، تابع نظام ارزش‌ها می‌باشد.

همچنین این روش‌شناسی از خلق تصور جدیدی برای پدیده، سخن به میان می‌آورد که تا به حال در عالم واقع بروز نیافته است و بر این اساس نیازمند اعتبارسنجی پیچیده‌تری نسبت به نگاه کمی و کیفی است که در آن گزارش از واقعیت را مطالبه می‌کند؛ چه واقعیت به‌عنوان موضوع مستقل از انسان باشد و فرض ابژه‌شدن برای آن داشته باشیم که در این صورت پیش‌بینی کردن تغییرات، ملاک صحت گزاره‌های علمی شود و چه روابط انسانی معنی‌دهنده واقعیت بیرونی باشد و امکان ابژه‌شدن در آن فرض نداشته باشد که در این صورت فهم بین‌الذهانی از موضوع تحقیق ملاک صحت گزاره‌های علمی شود. ملاک صحت گزاره علمی در روش‌شناسی تکاملی باید از «امکان محقق‌شدن، تناسب با گرایش منتخب و هماهنگی نظری» تصور جدید صحبت کند. امکان محقق‌شدن، به این دلیل که لازم است پدیده، ظرفیت پذیرش رابطه جدید تصور شده را داشته باشد؛ چرا که در روش‌شناسی تکاملی پدیده‌ها نه ذات متعین و غیرقابل تغییری دارند که فقط باید کشف شوند و نه برساختی بی‌اقتضا و فاقد هر خصوصیت عینی‌ای هستند که بتوانند پذیرای هر تصور و رابطه‌ای باشند، بلکه ظرفیت پذیرش طیفی از تصورات و رابطه‌ها را دارند و با رجوع به عینیت است که می‌توان از امکان‌پذیری تصور جدیدی که برای پدیده پیشنهاد شده و مدل (نظریه علمی) جدیدی که محقق برای روابط آن خلق کرده است اطمینان حاصل کرد. تناسب با گرایش منتخب به این دلیل پیگیری می‌شود که تصور جدید، پایی در ارزش‌های محقق و سازمان تحقیق دارد و لذا باید در تناسب‌سنجی، هماهنگی با این ارزش‌ها احراز شود. سنجش هماهنگی نظری نیز به این دلیل نیاز است که گمانه و تصور جدید مخلوق ذهن محقق و سازمان تحقیق است و انسجام آن با سایر گزاره‌های علمی مورد مقبول محقق و سازمان تحقیق، علاوه بر این که منجر به خلق رابطه‌ای کارآمدتر برای پدیده می‌شود، انسجام اندیشه و احراز هماهنگی فی‌الجمله گزاره‌های علمی را تأمین می‌کند و پیش‌نیاز نظری و علمی هماهنگی اجتماعی در رساندن پدیده به وضعیت مطلوب را فراهم می‌سازد.

در نهایت اگر نظریات و مدل‌های تجربی، زائیده جبری و تک‌حالتی ارزش‌های فرهنگی بودند،

اجماع عمومی حول آن‌ها ساده‌تر و بدون نیاز به ساختار یا فرایند خاصی بود، اما در حالی که رابطه غایی و خلاقانه برقرار باشد (مشابه طراحی یک نقشه برای یک خانه یا شهر) ایجاد اجماع عمومی برای تحقق آن‌ها نیازمند مشارکت عمومی در خلق انواع نظریات و مدل‌هاست؛ تا جامعه عملاً در یک بستر مقایسه‌ای به جمع‌بندی بر روی یک طرح و نظریه برگزیده برسد و مقدمات سیاسی، فرهنگی و اقتصادی خود را برای تحقق آن به میدان آورد؛ لذا تحقیق و خلق کیفیت جدید در این رویکرد، به خلاف نگاه کمی که کشف از واقع و محصل است و مردم در تحقق آن نقشی ندارند، یک فعالیت سازمانی است که تلاش می‌کند در فرایند تحقیق، خلاقیت‌های انسانی همگرا شده و در بستر ایجاد تفاهم عمومی، تصویر آینده از موضوع تحقیق روشن گردیده و محقق شود. هرچند این رویکرد نافی تفاوت ظرفیت انسان‌ها در قدرت ابداع و خلاقیت نیز نیست و با سطح‌بندی و مرحله‌بندی مسیر تولید علم، تلاش می‌کند به همه ظرفیت‌ها در مسیر تحقیق جای دهد.

۱۱۷

جدول زیر مهم‌ترین تمایزها را به صورت خلاصه نشان می‌دهد:

محور مقایسه	روش‌شناسی کمی (اثبات‌گرایی)	روش‌شناسی کیفی (برساخت‌گرایی)	روش‌شناسی تکاملی
نسبت معرفت و هستی	کشف: واقعیت امری عینی، مستقل از ذهن و دارای قوانین ثابت و تغییرناپذیر است که باید کشف شود. نظریه باید با واقعیت تطابق داشته باشد.	برساخت: واقعیت یک برساخته اجتماعی است که توسط کنش‌گران و در بستر تعاملات و تعلقات فرهنگی-اجتماعی آن‌ها شکل می‌گیرد.	تناسب خلاق: نه کشف محض و نه برساخت مطلق، واقعیت، مستقل، جهت‌دار و دارای ظرفیت است. انسان با خلاقیت خود، نسبت‌های جدیدی را برای پدیده پیشنهاد می‌دهد و پدیده متناسب با ظرفیت خود، کیفیت جدیدی را بروز می‌دهد.
اعتبارسنجی / معقولیت نظریه	مطابقت با واقعیت عینی: صحت یک نظریه از طریق	توافق بین‌الذهانی: صحت یک نظریه به فهم مشترک و توافق حاصل	صحت‌سنجی سه‌گانه: یک گمانه جدید باید از سه منظر

ذهن

نقش خلاقیت انسانی در روش تحقیق تکاملی با تأکید بر علوم اجتماعی

محور مقایسه	روش شناسی کمی (اثبات‌گرایی)	روش شناسی کیفی (برساخت‌گرایی)	روش شناسی تکاملی
	آزمون‌های تجربی و قدرت پیش‌بینی آن سنجیده می‌شود.	شده می‌ان مشارکت‌کنندگان در یک بستر اجتماعی-فرهنگی خاص بستگی دارد.	سنجیده شود: ۱. امکان محقق‌شدن (تناسب با ظرفیت واقعیت). ۲. تناسب با گرایش منتخب (هماهنگی با نظام ارزشی حاکم بر تحقیق). ۳. هماهنگی نظری (انسجام با سایر معارف مقبول).
هدف و فرایند تحقیق	تیین پیش‌بینی و کنترل: هدف کشف قوانین کلی و ثابت حاکم بر پدیده‌ها برای توضیح پیش‌بینی و کنترل آن‌هاست. فرایند تحقیق شامل مراحل منطقی و مشخص (مشاهده، فرضیه و آزمون) است.	فهم و تفسیر عمیق: هدف، فهم و تفسیر معانی، تجارب زیسته و دیدگاه‌های کنش‌گران اجتماعی است. فرایند تحقیق تعاملی و مبتنی بر تجربه زیسته محقق با موضوع است.	تحقق وضع مطلوب: هدف قاعده‌مند کردن جریان اختیار انسان برای رساندن پدیده به کمال و وضع مطلوب آن است. فرایند تحقیق شامل مجمل‌سازی پدیده (برای خروج از تعین فعلی) و بازکیفیت‌بخشی به آن براساس یک نظام ارزشی است.
نقش جامعه در شکل‌گیری نظریه	عمدتاً منفعل: جامعه موضوع تحقیق است و نظریه توسط متخصصان و به‌صورت عینی کشف می‌شود.	محوری و تعیین‌کننده: واقعیت برساخته تعاملات و تعلقات اجتماعی است. نظریه علمی بازتابی از این تعلقات است.	نقش فعال، پاری‌گرانه و همگرا: تحقیق یک فرایند سازمانی برای ایجاد تفاهم عمومی و تحقق تصویر مطلوب آینده با مشارکت همگان (متخصصان و عموم مردم) است.

محوّر مقایسه	روش شناسی کمی (اثبات‌گرایی)	روش شناسی کیفی (برساخت‌گرایی)	روش شناسی تکاملی
نقش خلاقیت محقق	محدود به مرحله حدس زنی: خلاقیت در مرحله ارائه حدس و فرضیه نقش دارد، اما باید توسط آزمون‌های سخت‌گیرانه تجربی و منطقی مهار و پالایش شود.	نیروی اصلی در برساختن واقعیت: خلاقیت و تفسیر محقق، نیروی محوری در ساختن و ارائه معنا از واقعیت است و عمیقاً تحت تأثیر تعلقات اجتماعی قرار داد.	محوری و جهت‌دار (خلاقیت هماهنگ): خلاقیت ابزار اصلی برای خلق کیفیت جدید و رساندن پدیده به وضع مطلوب است و یک فعالیت سازمانی است که فرایند شکل‌گیری آن تصویر جدید از پدیده را تا تحقق آن در جامعه به کمک خلاقیت هماهنگ عموم مردم هدایت می‌کند.

منابع و مأخذ

۱. ایمان، محمدتقی (۱۳۹۱). فلسفه روش تحقیق در علوم انسانی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲. ایمان، محمدتقی؛ کلاته ساداتی، احد (۱۳۹۲). روش‌شناسی علوم انسانی نزد اندیشمندان مسلمان (ارائه مدلی روش‌شناختی از علم اسلامی)، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۳. بیابانکی، سیدمهدی (۱۳۹۸). «امکان خوانش توحیدی از نظریه‌های علمی»، فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، شماره ۱۹.
۴. بیاتانی، حسین؛ طوسی، علی (۱۴۰۰). «تقسیم کار در بازار رقابت کامل، رابطه‌ای غیرطبیعی برای ساخت فضای جامعه اسلامی»، فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی، شماره ۸۴، صص ۱۰۹-۱۲۹.
۵. پایا، علی (۱۳۹۰). «درباره عقلانیت نقد»، ماهنامه سوره، شماره ۵۴ و ۵۵، صص ۲۲۰-۲۲۳.
۶. پیروزمند، علیرضا؛ جهانبخش، عباس؛ شیخ‌العراقین‌زاده، حسن (۱۴۰۲). «چگونگی پیوند معارف و حیاتی، عقلانی و تجربی در نظریه‌پردازی براساس روش تحقیق تکاملی»، فصلنامه علمی-پژوهشی اسلام و علوم اجتماعی، شماره ۳۰، صص ۵-۲۸.
۷. دکارت، رنه (۱۴۰۳). گفتار در روش راه بردن عقل - ضمیمه کتاب سیر حکمت در اروپا، ترجمه محمدعلی فروغی، تهران: نیلوفر.
۸. رضوی، سیدمهدی؛ شیخ‌العراقین‌زاده، حسن (۱۳۹۸). «بررسی خصوصیات متمایزکننده علم اسلامی از علم غربی و تأثیر آن بر ساختار نظریات علمی»، مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی، تهران: انتشارات آفتاب توسعه.
۹. زیباکلام، سعید (۱۳۸۹). معرفت‌شناسی اجتماعی، طرح و نقد مکتب ادینبورا، تهران: سمت.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۰). تفسیر سوره توبه، جلسه ۱۱۳، منتشرشده در <https://javadi.esra.ir/w/tobeh113>
۱۱. حسینی الهاشمی، سیدمنیرالدین (۱۳۶۵). فلسفه اصول روش تنظیم امور مسلمین (اصالت ربط)، دوره سه جلدی، قم: فرهنگستان علوم اسلامی قم.
۱۲. حسینی الهاشمی، سیدمنیرالدین (۱۳۷۳). فلسفه مبانی اصول نظام ولایت، دوره سه جلدی، قم: فرهنگستان علوم اسلامی قم.
۱۳. حسینی الهاشمی، سیدمنیرالدین (۱۳۷۲). «بررسی جایگاه و وظیفه دانشگاه در نظام ولایت اجتماعی (۱۱۸۶۰۰۵)»، قم: فرهنگستان علوم اسلامی قم. پرتال پژوهشی داخلی. <https://hamfahmi.ir/entity/navigation/view/sanad/pm146472>
۱۴. حسینی الهاشمی، سیدمنیرالدین (۱۳۷۳). «تحلیل و بررسی موضوعات اجتماعی (001202001)»، قم: فرهنگستان علوم اسلامی قم، پرتال پژوهشی داخلی.
۱۵. حسینی الهاشمی، سیدمنیرالدین (۱۳۷۷). «بررسی خاستگاه فردی اجتماعی و تاریخی پژوهش (۰۰۱۳۷۹۰۱۶)»، قم: فرهنگستان علوم اسلامی قم، پرتال پژوهشی داخلی.

<https://hamfahmi.ir/entity/navigation/view/sanad/pm147679>

۱۶. حسینی الهاشمی، سیدمنیرالدین (۱۳۷۸). «روش تحقیق در اقتصاد (۲۰۰۵-۰۱۴۰۰)»، قم: فرهنگستان علوم اسلامی قم، پرتال پژوهشی داخلی.

<https://hamfahmi.ir/entity/navigation/view/sanad/pm147793>

۱۷. ساروخانی، محمدباقر (۱۳۹۳). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، جلد اول: اصول و مبانی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۱۸. شومیکر، پاملا جی؛ ویلیام تانکارد، جیمز؛ ال لاسورسا، دومینیک (۱۳۸۷). نظریه‌سازی در علوم اجتماعی، ترجمه علی عبداللهی، تهران: جامعه‌شناسان.

۱۹. عابدی شاهرودی، علی (۱۳۶۹). «تحقیق در نظریه اجتهاد»، کیهان اندیشه، شماره ۳۰، صص ۳-۲۸.

۲۰. فنائی اشکوری، محمد؛ شابندری، اسماعیل (۱۴۰۱). «بررسی دیدگاه تمایز مقام گردآوری از داوری در تأثیر ارزش‌ها بر علوم انسانی اسلامی با نظر به دیدگاه اجتهادی-تجربی»، فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی، شماره ۲۷، صص ۱۱-۲۹.

۲۱. کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۸۷). اصول الکافی، قم: دارالحدیث.

۲۲. کلی، دیوید؛ کلی، تام (۱۳۹۴). خودباوری در خلاقیت، ترجمه مهدی کیامهر و مرتضی خضری‌پور قرائی، تهران: آریانا قلم.

۲۳. گنون، رنه (۱۳۶۱). سیطره کمیت و علایم آخرالزمان، ترجمه علی محمد کاردان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

۲۴. محمدپور، احمد؛ صادقی، رسول؛ رضایی، مهدی (۱۳۸۹ الف). «روش‌های تحقیق ترکیبی به‌عنوان سومین جنبش روش‌شناختی مبانی نظری و اصول عملی»، جامعه‌شناسی کاربردی، شماره ۳۸، صص ۷۷-۱۰۰.

۲۵. محمدپور، احمد (۱۳۸۹ ب). ضدروش؛ منطق و طرح در روش‌شناسی کیفی، تهران: جامعه‌شناسان.

۲۶. میجلی، مری (۱۳۹۴). علم و شعر، ترجمه میثم محمدامینی، تهران: فرهنگ نشر نو.

۲۷. میرباقری، سیدمحمد مهدی (۱۳۹۲). فلسفه تاریخ شیعه، قم: فرهنگستان علوم اسلامی قم، پرتال پژوهشی داخلی. <https://hamfahmi.ir/entity/navigation/view/sanad/pm148822>

۲۸. میرباقری، سیدمحمد مهدی (۱۴۰۳). درس خارج فقه فلسفه اصول، جلسه ۱۳۲.

۲۹. هانی، کاظم (۱۴۰۳). «نقد و بررسی نظریه مطابقت از منظر سهروردی و هایدگر»، دو فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های معرفت‌شناختی، شماره ۲۷، صص ۲۷۷-۲۹۸.

۳۰. هایدگر، مارتین (۱۳۸۹). شعر، زبان و اندیشه رهایی، ترجمه عباس منوچهری، تهران: انتشارات مولی.

۳۱. هایدگر، مارتین (۱۳۹۶). درآمد به متافیزیک، ترجمه ان‌شاءالله رحمتی، تهران: سوفیا.

32. Bloor, D. (1991). **Knowledge and Social Imagery**, Chicago: The University of Chicago Press.
33. Crotty, Michael J. (1998). **The Foundations of Social Research: Meaning and Perspective in the Research Process First Edition**, London: Sage publications Ltd.
34. De Bono, E. (2016). **Lateral Thinking: A Textbook of Creativity**, UK: Penguin.
35. Feyerabend, Paul (1993). **Against Method**, London: Verso.
36. Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (2005). "Paradigmatic Controversies, Contradictions, and Emerging Confluences. In N. Denzin, & Y.S. Lincoln (Eds.)", **The Sage Handbook of Qualitative Research**, Thousand Oaks: Sage Publications.
37. Houlgate, S. & Baur, M..(2011). **A Companion to Hegel**, West Sussex: John Wiley & Sons Ltd.
38. Kant, I. (1977). **Prolegomena To Any Future Metaphysics That Will Be Able to Come Forward as Science**, Indianapolis: Hackett Publishing Company.
39. Kaplan, A. (1964). **The Conduct of Inquiry: Methodology for behavioral Sciences**, New York: Harper & Row.
40. Neuman, L. (2006). **Social Research Methods: Social research methods qualitative and quantitative approaches** (6th ed.), London: Allyn & Bacon.
41. Wittgenstein, L. (1974). **Tractatus logico-philosophicus** (C. K. Ogden, Trans.), Newyork: Routledge & Kegan Paul.
42. Popper, K.R. (1962). **Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge**, Newyork: Routledge & Kegan Paul